

Misdaad en straf

- De **paalworm** als straf van God
- Overwinnaarsjustitie bepaalde het **Proces van Tokio**
- Leerlingen lossen *cold case* uit de middeleeuwen op

‘Dat zou een nieuw verhaal kunnen zijn, maar dat van ons houdt hier op.’
De laatste zin van Dostojevski’s *Misdaad en straf* lijkt door een geschiedfilosoof te zijn geschreven. Feiten staan vast, maar de kijk daarop en interpretatie daarvan veranderen, afhankelijk van tijd en plaats.
Feiten zijn statisch, geschiedschrijving dynamisch. Die tegenstelling blijkt maar al te goed

als je opvattingen over misdaad en straf in de geschiedenis bestudeert. Erwin Mantingh, Frank Brandsma en Annemarije Visser laten zien hoe in de middeleeuwen over schuld en onschuld werd geoordeeld. Daan van Leeuwen belicht de opvattingen over misdaad en straf ten opzichte van lepralijders. Ton van der Schans gaat in op de paalworm; nog tot in de negentiende eeuw verkondigden geestelijken vanaf de kansel dat het kleine weekdiertje als straf van God moest worden gezien. In de twintigste eeuw is het denken over misdaad en straf sterk beïnvloed door de Tweede Wereldoorlog. Corjo Jansen levert een bijdrage over het strafrecht tijdens het regime van het nationaalsocialisme. Over de processen na de oorlog in Nürnberg is veel geschreven, maar die in Tokio zijn bij ons veel minder bekend. Hans Vermeer geeft daarvan een beschrijving. Ik wens u een prettige zomer en veel leesplezier,

Daan Schuijt

Contributie 2014

- Lidmaatschap VGN € 75,-
- Studenten € 50,-

Leden- en abonnementen-administratie

Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans

voorzitter (CEVO, basisonderwijs, commissie Pabo)

Maud Knook

penningmeester

Martin Bezemer

(commissie vmbo)

Vincent Loth

(KNHG, vwo)

Hellen Janssen

(commissie havo/vwo)

Marcel Nonhebel

secretaris (didactiekcommissie)

Colofon

Kleio is een uitgave van de vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN).
Leden ontvangen het gratis.

Hoofredactie

Daan Schuijt
hoofredactie@vgnkleio.nl

Eindredactie

Annemiek de Groot, Juul Lelieveld,
Richard de Rooij
redactie@vgnkleio.nl

Redactie

Daan van Leeuwen, Bart Lodder,
Bianca van der Molen, Lisa Oskamp,
Ramses Peters, Nicole van der Steen,
Hans Vermeer, Ben Vriesema

Medewerkers

Edith van Gameren, Ton van der Schans

Vormgeving

Bianca Emanuel Magazine Design,
Overveen

Fotografie leerlingen

Saskia Lelieveld

Redactieadres

Langs de Rijn 1
3962 EJ Wijk bij Duurstede

Druk

Drukkerij Ten Brink, Meppel
ISSN 0165-6449

Advertentie acquisitie

Lottie Pohlmann
06 - 491 054 49
lottiepohlmann@yahoo.com

Kopij voor de Kleiokrant kunt u sturen naar redactie@vgnkleio.nl.

Website

www.vgnkleio.nl

Twitter

@gsonderwijs

23

4

36

52

- 4 De paalworm als een straf van God**
Weekdiertje bedreigde onze dijken in de achttiende eeuw
Ton van der Schans
- 12 Uitverkoren of gestraft?**
Perspectieven op lepra in middeleeuws Europa
Daan van Leeuwen
- 20 Zo snel mogelijk vergeten**
Het Proces van Tokio: voorbeeld van overwinnaarsjustitie
Hans Vermeer
- 26 Een fataal verhaal over liefde en verraad**
Oordelen over schuld en onschuld in de middeleeuwen
Erwin Mantingh, Frank Brandsma, Annemarije Visser
- 32 Volk roept tevergeefs om de kop van Jut**
Afschaffing van de doodstraf in twee stappen - *Ben Vriesema*
- 39 'Niet de mensch, maar de Volksgemeenschap'**
Het nationaalsocialistische strafrecht - *Corjo Jansen*
- 42 Duitse oorlogsdichters**
Een kleine zoektocht naar Duitse oorlogspoëzie
Daan Schuijt
- 47 De strijd om de 'onbekende soldaat op het paard'**
Persoonlijke overdenkingen bij de Euroclio-conferentie in Ohrid - *Gijs van Gaans*
- 54 De verbeelding van oorlog**
Oorlogstrips gebruiken in de les - *Ger Jan Onrust*
- 56 Leren van de Engelsen**
Oriënteren in de tijd staat al jaren centraal in Engeland
Jos Elzenga

- 9 Boeken**
- 10 Annejet van der Zijl**
...en de geschiedenis
- 18 Museum** *De Gevangenpoort*
- 23 Uitgelezen**
Dagboek van een beul
- 30 Kleio in de klas** *De zaak V.*
- 34 Kleioscoop** *Lucia de B.*
- 36 Rijksmuseum**
- 38 Kleio in de klas**
Koopwaar uit het Oosten
- 41 VGN-nieuws**
- 52 Digitaal** *Liesbeth Mol*
- 63 Column** *Ton van der Schans*
- 64 Column** *Edith van Gameren*
- 64 Kleiokrant**

42

Foto cover:
Justitia door
Rafaël. Fresco in de
Stanze di Raffaello,
Apostolisch Paleis,
Vaticaan.

De paalworm

De profeet Jona biddend voor
de muren van Nineve. Tekening
van Rembrandt, ca. 1655.

als een straf van God

Weekdiertje bedreigde onze dijken in de achttiende eeuw

In 1731 bleek een groot deel van de Nederlandse zeevering in Groningen en Friesland aangetast door de paalworm. Grote rampen dreigden. Gereformeerde dominees wisten wel waar dit door kwam: het was een straf van God voor de zonden van de Nederlanders.

Op 8 oktober 1732 was de kerk van Appingedam goed gevuld. Dominee Jacobus Isebrandi Harkenroth (1676-1737) hield op deze dag een bijzondere preek uit het Bijbelboek van de profeet Jona. Deze profeet was – zo staat in het boek Jona – door God gestuurd om de inwoners van de grote stad Nineve op te roepen zich te bekeren van hun vele zonden. Toen de onwillige profeet deze opdracht van God gekregen had, vluchtte hij met een schip naar Tarsis, precies de verkeerde kant uit. God greep in en stuurde een storm. Jona werd door de bemanning overboord gegooid om de storm te stillen. Een vis slikte Jona in en spuugde hem na drie dagen uit op het strand. Nadat hij alsnog zijn boetepreken in Nineve gehouden had, bekeerden de inwoners zich. God besloot de stad daarom te sparen. Jona had liever gezien dat God de stad zou verdelgen. Hij was boos en zat te mokken. Toen leerde God hem een lesje. In de snikhete zon liet Hij in één dag een immense wonderboom groeien waaronder Jona verkoeling vond. De volgende dag stuurde God een nietige worm die aan de boom knaagde zodat deze verdorde. Opnieuw was Jona boos: hij had geen schaduw meer! God zei tegen Jona dat hij de hand van God moest opmerken in Nineve. Mensen die gehoorzaamden aan de tien geboden van God zegende hij, maar ongehoorzame mensen werden gestraft.

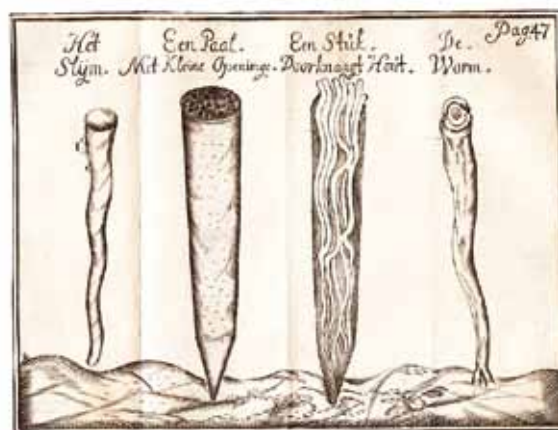
Ook in Groningen en Friesland was in 1732 sprake van een worm en straf. Een jaar eerder hadden mensen die belast waren met het onderhoud van de dijken een vreselijke ontdekking gedaan. Op verschillende plaatsen in de zeeveringen waren de houten palen bijna of helemaal kapot. De oorzaak was de paalworm. Dit diertje bedreigde vooral in de jaren dertig de kust van Groningen en de toenmalige Zuiderzeekust van de zuidwesthoek van Fries-

land. Maar feitelijk werd de gehele Nederlandse kust, van Zeeland tot West-Friesland, bedreigd. De provinciale overheden hadden een speciale vasten- en bededag uitgeschreven. Op deze dag werden de mensen, onder andere door dominee Harkenroth, opgeroepen te bidden, zich te bekeren en te vasten. Alleen hierdoor kon – zo God het wilde – een catastrofe afgewend worden.

Scheepswand

De paalworm kwam oorspronkelijk voor in tropische wateren en was vermoedelijk onopgemerkt meegenomen door de houten vrachtschepen. Daar hadden de beestjes zich in de scheepswand verborgen. In de houten palen langs de kust hadden de diertjes een beschermend holletje gegraven. Het kleine diertje ruïneerde daardoor in snel tempo alle houten beschoeiingen die de dijken beschermden. De gevolgen hiervan waren niet te overzien. Als de schade niet tijdig hersteld werd, liep de hele Nederlandse kustverdediging groot gevaar. Overstromingen met desastreuze gevolgen dreigden.

De paalworm is overigens geen worm, maar een schelpdier. Het heeft kleine schelpjes op een langgerekt, verder onbeschermd (weekdier-)lichaam. De paalworm leeft samen met ►

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij doet onderzoek naar de religieuze beleving van natuurrampen van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw.

Ook de Delfzijlse predikant Joh. Adr. Mobachius (1675-1742) waarschuwt tegen de paalworm in zijn preek *De almachtige en regtveerdige slaande hand Gods, 'ter besoeeking van het land en deese provincie met de verderfelyke plage der Zeewormen (...)* Op den plegtelyken vast-en bid-dag, gehouden in de provincie van Groningen ende Ommelanden, den 8. Octob. 1732.'

Een stuk hout aangetast door de paalworm.

bacteriën die het hout verteren. Op deze manier kan hij hout ‘eten’. Tegenwoordig wordt het diertje vaak aangetroffen in scheepswrakken. In tropische wateren, waar meer paalwormen leven dan in koudere gebieden, zijn volgens wetenschappers meer schepen tot zinken gebracht door deze diertjes dan door zeerovers. Hoewel in de zeventiende eeuw de paalworm al genoemd werd door de geschiedschrijver Pieter Corneliszoon Hooft (1581-1647), was de kennis over het diertje beperkt. Paalwormen zijn te vergelijken met de boormossel. De graaftechnieken van deze weekdieren zijn vernuftig. Ze boren eerst een stukje, waarna de wanden bekleed en versterkt worden. Pas daarna begint het diertje aan het volgende stuk hout.

In zijn preek vergeleek dominee Harkenroth Nederland met de wonderboom van Jona. God had ons land bijzonder bevoorrecht. Nederland had zich ontworsteld aan de tirannie van Spanje en de roomse kerk. Hij had onze vijanden uitgeroeid, zo schreef Harkenroth. Het land was zeer gezegend met grote economische voorspoed. Dominee Bernhardus van Gelder (1689-1765) was een andere predikant die over de straf van de paalwormen preekte. In zijn boek met uitgegeven preken, getiteld *Des Heeren weg met Nederland; In het Byzonder in de Plaage van het zeegewormte, Benevens de Vermaninge tot boetvaardigheid*, zat hij op hetzelfde spoor als zijn collega uit Appingedam. Eerst verhaalde hij dat God op bijzondere wijze Friesland gezegend had. Aan het begin van zijn preken schreef hij zelfs over ‘het Friese

Israël’. Zoals God Israël had uitgekozen en bevoorrecht had boven alle andere volken, had God dat ook met Friesland gedaan. De uittocht van het volk van Israël uit de woestijn van Egypte en de reis naar het beloofde land Kanaän werden vergeleken met Friesland en de Republiek. De woestijn was in deze vergelijking Spanje en de roomse kerk. Het beloofde land, vol van melk en honing, was Friesland.

Zondig land

Daarna kwam in deze genoemde preken de grote aanklacht: Nederland was net als Nineve zeer zondig geworden. Omdat in Nederland de boosheden en gruwelijkheden minstens zo erg waren als in Nineve kwam God met verschrikkelijke straffen. Juist aan de trots van het land, het koopmanschap en de zeevaart die Nederland groot gemaakt hadden, knaagde de paalworm. Waarom? God stuurde volgens Harkenroth en Van Gelder de paalworm om Nederland te straffen. Op ongewone en zware zonden volgden volgens hen ongewone straffen. Welke zonden hadden de predikanten op het oog? De orthodox- en piëtistisch-gereformeerde predikanten zagen als de oorzaken van de ramp het overal aanwezige verval in leer en leven. Dominee Harkenroth waarschuwde tegen het verval in

‘Op ongewone, zware zonden volgden volgens de predikanten ongewone straffen’

de leer inzake de kritiek op de drie-eenheid, de leer van de genade en de verachting van de openbare godsdienst door niet trouw naar de kerk te komen. Maar vooral de onheilige levenswandel van de mensen werd door de predikanten gekapitteld. Er was hoogmoed, pronkzucht, liefdeloosheid, dronkenschap, gierigheid, leugens en bedrog, onkuisheid, hoererij en darterheid. De Romeinse dichter Juvenalis werd door Harkenroth geciteerd. Deze had gezegd dat weelde en rijkdom de baarmoeder waren van de grootste zonden. De plaag van de paalwormen werd ook in verband gebracht met de in deze jaren meer en meer openbaar wordende sodomie. Juist in de jaren van de paalwormramp werden sodomieprocessen gevoerd. Genoemde relatie werd overigens niet alleen gelegd door de gereformeerde predikanten. Ook de overheden en gereformeerde geschiedschrijvers refereerden

er aan. De provinciale overheden hadden immers zelf in hun zogenoemde biddagbrieven een relatie gelegd tussen de paalwormenplaag en de sodomie. En een onbekende gereformeerde geschiedschrijver schreef in zijn *Korte Schets van Nederlandsche Historien* dat 'in veelen van onze ingezetenen een vuile en godlooze besmetting wegens Sodoms onnatuurlyke zonde' werd gevonden.

Leger van paalwormen

Om de genoemde zonden stuurde God een gesel om het Nederlandse volk te kastijden: een leger van paalwormen. Als in Nederland het zondigen doorging, zou God de inwoners straffen. De kwijnende handel, de economische teruggang, oorlogen en de politieke verdeeldheid waren voorbeelden van Gods toorn en straf. Net als Jona riepen de predikanten op tot bekering. Als het volk zich niet bekeerde, zou de Republiek ten onder gaan. Als de inwoners zich zouden verootmoedigen, tot God zouden roepen en zich zouden bekeren, zou God hen verlossen van de rampen en de tegenslagen. Er was dus niet alleen sprake van dreiging en vloek, maar ook van verlossing en zegen. Deze insteek wordt Deuteronomistisch genoemd, omdat de predikanten vergeleken worden met de profeten uit het Oude Testament. In het boek Deuteronomium staat in hoofdstuk 28: 'En al deze zegeningen zullen over u komen en u aantreffen, wanneer gij de stem des HEEREN uws Gods zult gehoorzaam zijn. Daarentegen zal het geschieden indien gij de stem des HEEREN uws Gods niet zult gehoorzaam zijn om waar te nemen dat gij doet zult Zijn geboden en Zijn inzettingen, die ik u heden gebied. Zo zullen al deze vloeken over u komen en u treffen.'

Hoewel sommige gereformeerde dominees zoals Harkenroth en Van Gelder in hun preken uitgebreid ingingen op alles wat ze wisten van de paalworm en de omstandigheden, waren ze niet het meest geïnteresseerd in de natuurlijke oorzaken van de paalwormramp. Het ging ze primair om op te roepen tot bekering om de straf te ontlopen. Van patriotse en verlichte predikanten zijn mij geen preken, pamfletten, gedichten of verhandelingen bekend over de paalwormramp. Er zijn wel preken van hen over de rundvee-epidemieën en overstromingen in de achttiende eeuw, waarin meer aandacht was voor natuurwetenschappelijke oorzaken van de rampen dan bij hun gereformeerde collega's.

Straf-op-de-zonde

In de achttiende eeuw was niet alleen onder predikanten, maar ook bij andere schrijvers, de straf-op-de-zonde-theorie dominant. Rampen werden in deze tijd algemeen aan God toegeschreven. Natuurlijke oorzaken werden wel genoemd, maar speelden een ondergeschikte rol. Wel was er sprake van een mentaliteitsverandering in de tweede helft van de achttiende eeuw van orthodox of niet-verlicht naar minder orthodox of meer verlicht. In de fysicotheologie die in de achttiende eeuw opgang maakte, werd betoogd dat geloof en wetenschap te verenigen zijn. Een illustratief

voorbeeld hiervan is de bekendste Nederlandse fysicotheoloog Bernard Nieuwentyt (1654-1718). In zijn *Het regt gebruik der werelt-beschouwingen, ter overtuiging van ongodisten en ongelovigen* leidde hij godsdienstige beschouwingen af uit het natuuronderzoek. Door het werk van de bekend geworden Zutphense predikant Jan Floris Martinet (1729-1795) brak de fysicotheologie in Nederland overtuigend door. In de fysicotheologie werd de aandacht van de God van de (Bijbelse) geschiedenis verschoven naar de God van de natuur. Typische gereformeerde predikanten van de zeventiende eeuw, zoals Voetius, waren niet geïnteresseerd in de natuur om haar zelfs wil, maar enkel als onderwerp waarover de Bijbel sprak. Bij de achttiende-eeuwse fysicotheologen ging de natuur om haar zelfs wil wel een rol spelen, zij het uiteindelijk een dienstbare aan de theologie. Jan Wagenaar (1709-1773) was een van de eerste geschiedschrijvers die God als verklaringsgrond uit de geschiedenis haalde. Natuurrampen en weersomstandigheden werden op kroniekachtige wijze ►

Houten paalschermen bij Cornwerd die het land beschermden tegen de zee. Foto uit 1939, collectie stichting Ald Mak-kum.

meegedeeld zonder dat de schrijver er een duiding aan gaf. Wagenaar was niet neutraal, maar hij wilde geen oordelen uitspreken. De schrijver Cornelis Zillesen (1735-1828) besprak in zijn *Wysgeerig onderzoek, wegens Neêrlands Opkomst, Bloei en Welvaard; het daarop gevolgd Verval, en wat de nog overgeblevene Mid-delen van Herstel zijn, zo in Staatsbestuur, Finan-cie, Landbouw, Koophandel, Zeevaart, Fabrieken en Industrie* (1796), naast het menselijk falen, de goddelijke oordelen van verwoestende

Jona en de walvis. Pagina uit de 'Jami' al-tawarikh', een boek uit Perzië dat ook wel de 'eerste geschiedenis van de wereld' wordt genoemd. Ca. 1400.

oorlogen, stormen, watervloeden, brand, pestilentie onder mensen of vee. Zillesen was een van de voorbeelden uit de achttiende eeuw van de zogenaamde verlichte geschiedschrijving. Rampen kregen in zijn geschiedschrijving een opvoedkundige en morele betekenis. Zowel in de wetmatigheden van de natuur als in natuurrampen kwam volgens hem de wijsheid van God tot uiting. God stuurde rampen opdat de mensen meer gebruik zouden gaan maken van hun vermogens. Door hun deugden te oefenen en te gebruiken kon de mens de rampen te boven komen.

Mensen begrijpen

Ondanks het moderniserings- en secularisatieproces vertoont de straf-op-de-zonde-gedachte in de eenentwintigste eeuw nog tekenen van leven. Op zondag 11 mei dit jaar is in meer dan 150 reformatorische kerken van de Gereformeerde Gemeenten een zogenoemde kanselbrief voorgelezen. Hierin worden de kerkleden opgeroepen zich te verootmoedigen en zich te bekeren. De profeet Hosea wordt sprekende opgevoerd. Hij zegt dat God een twist heeft met de inwoners van het land, omdat er geen kennis van God in het land is,

maar wel vloeken en liegen, stelen en overspel. Hoewel deze analyse van de feitelijke situatie in ons land moeilijk te weerleggen is, roept hij bij ons toch tegenspraak op. In de achttiende eeuw was de erkenning van een vergelijkbare situatie vrij algemeen. Het geeft aan dat onze achttiende-eeuwse medemens ons vreemd is geworden. Daarom is er werk aan de winkel voor historici. Zij zijn geen zedenpredikers. Hun taak is wel recht te doen aan onze medemensen in de geschiedenis. Ook al begrijpen we hen niet. Hen volledig te doorgronden zonder weet te hebben van hun geloof zal niet lukken. Daarom moeten historici eerst onderzoeken en opschrijven wat er in vroegere tijden echt gebeurd en geloofd is. En daarna komen we eraan toe ons te verhouden tot de gebeurtenissen en onze medemensen. ■

Literatuur

- H.F. Angel, *Der religiöse Mensch in Katastrophenzeiten: religionspädagogische Perspektiven kollektiver Elendsphänomene* (Frankfurt am Main 1996).
- J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de 18^e eeuw in Nederland* (Assen 1972).
- J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en – sociologisch onderzoek naar enkel aspecten van de Verlichting in Nederland*. Deel 1 en 2 (Zwolle 1992).
- Petra van Dam, *Fatale natuur, rampzalige natuur*, in: *Geschiedenis Magazine* 5 (2008) 16-17
- Justus van Effen, *Hollandsche Spectator* 112, 21 november 1732.
- Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond (red.), *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in Europa, circa 1500-2000*, (Amsterdam 1997).
- N.C. Kist, *Neêrland's bededagen en biddagsbrieven* (2 dln. Leiden 1848-1849). I 302, 303 en II passim.
- C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*. Dordrecht, 1983.
- L.C. Palm, *De paalwormepidemie van 1730*, in: *Spiegel Historiae*, 15 (1980) 266-272.
- Alardus Tiele, *Schouwburg der Oordeelen en Gerigten Gods, Geoeffend en Uitgevoerd door Watervloeden Stormwinden, Oorlogen, Aardbevingen, Pestilentiën, Siektens over menschen en vee enz.* (Rotterdam 1736).
- R. Vermij, *Secularisering en natuurwetenschap in de zeventiende en achttiende eeuw: Bernard Nieuwentijt* (Amsterdam 1991).

Germania.

Een persoonlijke geschiedenis van het oude en het huidige Duitsland

Simon Winder

Alvast ter voorbereiding op het eindexamen van volgend jaar. Een zeer uitgebreid en leesbaar boek. Mocht u naar Duitsland op vakantie gaan, dan mag dit boek niet ontbreken in uw bagage. Spectrum | € 29,99

Peter de Grote.

Tsaar met grote maritieme ambities

Graddy Boven

De tsaar reisde naar Nederland om in zijn vaderland Rusland een vloot op te kunnen bouwen. Die vloot moest de basis worden voor een groot Russisch imperium. Zonder vloot geen Rusland. Aspekt | € 18,95

De Grote Oorlog.

De canon van de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918

Martin Kraaijestein & Paul Schulten

Een schitterend uitgegeven boek waarin in vijftig vensters de hele oorlog voorbijkomt. Mooie plaatjes, mooie foto's, mooie anekdotes! Walburg Pers | € 29,50

Een kwestie van politieke moraliteit.

Politieke corruptieschandalen en goed bestuur in Nederland, 1848-1940

Ronald Kroeze

Corruptie in Nederland? Jazeker: de brievenaffaire (1865), de zaak-Oss (1938/39) en nog andere zaken worden uitgelicht in dit bewerkte proefschrift. Uitgeverij Verloren | € 32,-

Het jaar 1759.

Een doorsnede van de Verlichting

Paul Frentrop

In 1759 werd Voltaire 65 en trok hij ten strijde tegen kerk en bijgeloof. Maar er gebeurde veel meer in dit ene jaar. Prima te gebruiken om volgend jaar in het vwo de verlichting te verduidelijken. Prometheus | € 19,95

Het Aziatische kruisvat.

Het einde van de stabiliteit in de Grote Oceaan

Robert D. Kaplan

Na zijn veelgeprezen boek over de landen rond de Indische Oceaan (Moesson, 2012) beschrijft Kaplan opnieuw een gebied waar volgens hem grote internationale problemen kunnen ontstaan. De landen rond de Zuid-Chinese Zee maken ruzie om eilandjes, gas en olie. Dit gebied kan de wereldvrede en stabiliteit bedreigen. Spectrum | € 24,99

Joséphine.

Verlangen, ambitie, Napoleon

Kate Williams

Met Joséphine aan zijn zijde werd Napoleon de machtigste man van Europa. Wat bewoog deze zeer ambitieuze weduwe om met een zes jaar jongere onbekende militair te trouwen en hoe verging het de keizerin na de scheiding? Prometheus-Bert Bakker | € 29,95

De geschiedenis van de Joden.

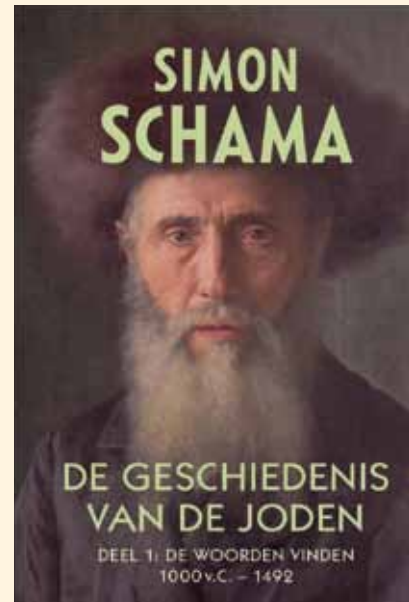
Deel 1: De woorden vinden, 1000 v.C. – 1492

Simon Schama

Schitterend boek dat (uiteraard) prachtig is geschreven. In dit deel wordt – synchroon lopend met de tv-serie – door

Schama verteld wat het Jodendom inhield en hoe de Joden hun cultuur bleven behouden, ondanks de diaspora.

Atlas Contact | € 24,99 / € 34,95

Vet oud! Europa.

De Europese geschiedenis voor jongeren in 25 verhalen

Richard Zuiderveld & Aant-Jelle Soepboer

Speciaal voor leerlingen van de middelbare school hebben beide schrijvers een geweldig boek afgeleverd dat een groot publiek verdient. Met behulp van inleefverhalen en 'wist je dat?' komt de geschiedenis voor pubers tot leven. Karakter Uitgevers | € 19,95 ■

Annejet van der Zijl

Annejet van der Zijl is schrijfster van (onder meer) historische non-fictie. Ze won meerdere prijzen voor haar boeken. Haar bekendste werken zijn: *Anna* (over Annie M.G. Schmidt), *Sonny Boy* en *Bernhard*. Onlangs verscheen van haar hand *Gerard Heineken. De man, de stad en het bier*.

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

De Duinen van Six bij Wimmenum, omdat ik daar als kind heel gelukkig ben geweest. Sinds een paar jaar hebben we daar een buitenhuisje en ben ik er weer net zo gelukkig.

Wat is de meest recente 'historische sensatie' die u heeft gehad?

Dat ik bij een diner in Amsterdam naast een geheel onbekende meneer zat, die stomtoevallig een buitenhuis bleek te bezitten in het piepkleine plaatsje in het noorden van de VS waar Allene Tew is opgegroeid. En het mij vervolgens ook nog voor onbepaalde tijd aanbod om van daaruit onderzoek naar haar te doen. Dan krijg je echt het gevoel dat er iemand op een wolk dat voor je zit te regelen.

Ben Vriesema is redacteur van Kleio.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Geschiedenis is voor mij een beschavende en relativerende factor. Wie beseft dat wat hij of zij meemaakt niet uniek is, kan er vaak beter mee omgaan. Dat geldt voor mensen, dat geldt voor volkeren.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op school?

Van de basisschool herinner ik me vooral gruwelijke verhalen over concentratiekampen die de juf van de toenmalige vierde klas ons vertelde. Ik heb er nachten van wakker gelegen. De lessen op het gymnasium herinner ik me juist met plezier. De lerares kon aanstekelijk vertellen en deed dat met verve. Haar lessen waren echt kleurige uren in de dorre schooldagen. Ik denk dat toen mijn liefde voor geschiedenis is geboren.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Dat het zoveel mogelijk gebracht wordt zoals het echt gaat: als een spannend verhaal, waarvan je halverwege nog niet weet hoe het afloopt.

De hoofdstraat van Janesville, Wisconsin, rond de tijd dat Allene Tew er opgroeide.

Buikfles uit de zeventiende eeuw.
Foto: Haffmans Kunst en Antiekhandel.

Wat is uw dierbaarste bezit dat ook historische waarde heeft?

Een in Suriname gevonden buikfles uit de zeventiende eeuw. Ik kreeg hem van Frans Bubberman, voormalig hoofd Bosbouw van Suriname. Pas toen ik de fles later opzocht op internet begreep ik hoe zeldzaam ze zijn, en hoe bijzonder het is dat er zomaar eentje bij mij op tafel staat.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

Momenteel vooral de periode tussen 1850 en 1950, de tijd van de Industriële Revolutie, de vooruitgang en de wereldoorlogen. Maar dat komt ook omdat mijn laatste boeken en ook mijn volgende net in die tijd spelen. Mocht ik er ooit toe verleid worden om te gaan werken aan een verhaal uit bijvoorbeeld de Gouden Eeuw, dan zal ik dat dan vast de meest aansprekende periode vinden.

'Geschiedenis kan de ultieme ontsnapping zijn uit de beperktheid van het leven van alledag'

Welke historische persoon spreekt u het meest aan?

Op dit moment degene waar ik nu een boek over ga maken: Allene Tew, de latere prinses Reuss en gravin Kotzebue. De enige claim to fame van deze verder totaal onbekende Amerikaanse is het feit dat ze de peetmoeder van prinses Beatrix was. Maar haar levensverhaal is adembenemend en raakt rechtstreeks aan alle grote thema's van haar tijd, tot de Russische Revolutie aan toe.

Denkt u dat de historische canon nut heeft voor het geschiedenisonderwijs?

Misschien is het handig voor docenten als houvast. Tegelijkertijd: de wereld verandert voortdurend, en daarmee ook de kijk op geschiedenis. Zo'n canon kan dus nooit statisch zijn.

Hoe vindt u dat geschiedenisonderwijs aan een middelbare school moet worden gedoceerd?

Verhalend en tot de verbeelding sprekend, en zo dat leerlingen begrijpen dat geschiedenis de ultieme ontsnapping kan zijn uit de beperktheid van het leven van alledag.

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

Ik was diep onder de indruk van Het verhaal van een Duitser van Sebastian Haffner. Schijnbaar eenvoudig, maar geniaal doordacht: echt geschiedenis op z'n allerbest. Dat boek heeft mij geïnspireerd om mijn boek over prins Bernhard te gaan maken.

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

Hierin blijf ik een jeugdliefde trouw: Doctor Zhivago, met Julie Christie en Omar Sharif. Als kind zat ik iedere keer met kerst weer ademloos te kijken naar dat tragische en o zo romantische liefdesverhaal, dat zich afspeelt tegen de achtergrond van de Russische Revolutie en de Eerste Wereldoorlog. Uiteindelijk wordt het lot van de hoofdpersonen bepaald door de grote geschiedenis, net als in mijn eigen Sonny Boy. ■

Scène uit de film Doctor Zhivago uit 1965.

Uitverkoren of gestraft?

Perspectieven op lepra in middeleeuws Europa

Lepra werd in de middeleeuwen gezien als straf van God. Maar er was ook een andere visie: dat de hulp aan leprozen ervoor zou zorgen dat je op de Dag des Oordeels goed werd bevonden. Waar kwamen deze verschillende visies vandaan?

Maar zo in de kaalheid, of in de blesse, een witte roodachtige plaag is, dat is melaatsheid, uitbottende in zijn kaalheid, of in zijn blesse. Als de priester hem zal bezien hebben, dat, ziet, het gezwel van die plaag in zijn kaalheid, of blesse, wit roodachtig is, gelijk het aanzien der melaatsheid van het vel des vleses; Die man is melaats, hij is onrein; de priester zal hem ganselijk onrein

verklaren, zijn plaag is op zijn hoofd. Voorts zullen de klederen des melaatsen, in wien die plaag is, gescheurd zijn, en zijn hoofd zal ontbloot zijn, en hij zal de bovenste lip bewimpelen; daartoe zal hij roepen: Onrein, onrein! Al de dagen, in welke deze plaag aan hem zal zijn, zal hij onrein zijn; onrein is hij, hij zal alleen wonen; buiten het leger zal zijn woning wezen.' Deze passage uit *Leviticus* 13 heeft een ►

Daan van Leeuwen
is redacteur van
Kleio.

In de late middeleeuwen trokken flagellanten door het land. Ze geselden zichzelf als straf voor hun zonden en riepen ook anderen op tot berouw en boetedoening. Flagellanten in Doornik, 1349. Miniatuur uit een kroniek van Gilles Li Muisit.

grote invloed gehad op de maatschappelijke status van de middeleeuwse leproos (me-laatse). De ziekte lepra (*Mycobacterium Leprae*) werd in de middeleeuwen door de meesten gezien als een straf van God en de oudtestamentische wetten uit *Leviticus* werden letterlijk nageleefd door Kerk en Stad.

Visie op ziek zijn

Er bestond in de middeleeuwen een ambivalente visie op ziek zijn. De tweeslachtige kijk was gebaseerd op het idee dat de zieke in de situatie is beland door een straf voor zijn zonden, opgelegd door God. Daarnaast was

‘Wanneer grote delen van de stedelijke of dorpse samenleving waren getroffen door de Zwarte Dood vroeg men zich openlijk af hoe God dit kon toestaan’

er het idee dat de zieke als uitverkorene werd beschouwd, maar dit idee werd door minder mensen omarmd. Ze waren uitverkoren door God om te lijden en als voorbeeld te dienen voor de christelijke gemeenschap. Het idee dat ziek zijn een straf was van God bleef over het algemeen, en zeker voor de leprozen zelf, het overheersende idee. Deze opvatting over lepra kwam al in de oudheid voor en in het Oude Testament wordt er in verschillende

boeken aan gerefereerd. In de boeken over Mirjam en Uzzia (*Numeri* 12; *2 Kronieken* 26) en Gehazi, de dienaar van Elisa (*2 Koningen* 5) werden zij door God gestraft met een huidziekte met witte vlekken, waarschijnlijk lepra. Veel meer dan andere besmettelijke ziektes kleefde er aan de pest en lepra in de middeleeuwen een negatieve connotatie. Wanneer grote delen van de stedelijke of dorpse samenleving waren getroffen door de Zwarte Dood vroeg men zich openlijk af hoe God dit kon toestaan. Hoe kon de hoogste macht het leven zo verstoren door de dood over stad en land te verspreiden? Bij de pest kende men ook het idee dat de ziekte een straf van God was, maar de ziekte werd meer als een collectieve schuld van het volk ervaren. De leproos was meer persoonlijk schuldig, waar de voorbeelden uit *Numeri*, *Kronieken* en *Koningen* aan bijdroegen. De leprozen werden van allerlei zonden beschuldigd, van goddeloosheid, hebzucht tot losbandigheid. Dat de ziekte werd veroorzaakt door ontucht was zowel bij leken als middeleeuwse medici gemeengoed.

Lepra is, in tegenstelling tot de pest, een ziekte van de lange termijn en heeft een ander ziekteverloop. De pest verspreidde zich als een lawine over Europa, terwijl lepra zich veel langzamer verspreidde en vaak maar tientallen slachtoffers per stad maakten. Er was weinig kennis van lepra in de middeleeuwen, en de angst voor de ziekte was voornamelijk een angst voor het onbekende. Doordat de leprabacterie via niezen of hoesten kon worden overgedragen, kon de ziekte zich verspreiden binnen gemeenschap, stad en land. De ziekteverwekkers konden zich alleen verspreiden via persoonlijk contact. Alleen in gebieden waar mensen mobiel waren en dicht op elkaar leefden, kon lepra de kans krijgen zich te verspreiden en meerdere slachtoffers te maken. Het is aannemelijk dat de ziekte in Europese gebieden alleen voorkwam waar er sprake was van een (relatief) hoge bevolkingsdichtheid, migratie en urbanisatie. Een vergelijking met gebieden waar nu lepra nog voorkomt, laat zien dat mobiliteit de belangrijkste factor is van de verspreiding van de ziekte.

De leprabacterie huist vooral in de ‘koelere’ delen van het lichaam, zoals ledematen en in het gezicht. De bacterie tast de zenuwen vlak onder de huid aan, waardoor er gevoelloze rood-witte vlekken op de huid ontstaan. Doordat de lichaamsdelen gevoelloos worden, kunnen opgelopen wonden en infecties leiden

De leproos moest met een klepper lopen om zijn komst aan te kondigen. Ets van Rembrandt, 1631.

Pestlijders zitten onder de bulten. Triomf van de Dood, muurschildering door Francesco Traini, veertiende eeuw. Camposanto, Pisa.

tot verminkingen. De ziekte is daardoor zeer zichtbaar voor de omgeving. Door de beperkte kennis van besmetting en het ontbreken van voorzorgsmaatregelen kon de ziekte zich in de hoge en late middeleeuwen eenvoudig verspreiden door Europa.

Segregatie

Zoals in de mozaïsche wetten uit *Leviticus* is beschreven, golden er duidelijke reinheidsvoorschriften voor de leprozen nadat ze besmet waren bevonden. In de gehele christelijke cultuurwereld bestonden wetten die afzondering en verbanning van de leproos uit de samenleving voorschreven. In de reinheidswetten van *Leviticus* was bepaald dat volgelingen in eerste plaats rein moesten zijn, zowel in lichaam als in geest. Lepra werd als plaag gezien, waarmee God strafte voor een overtreding van een dergelijke reinheidswet. Een priester

moest de zieke onrein verklaren en zolang de leproos ziek was, moest hij in gescheurde kleren rondlopen en 'onrein' roepen. Zeker in de hoge en late middeleeuwen was men ervan overtuigd dat de segregatiewetten ter harte genomen moesten worden en weerde men de leprozen uit de samenleving. De zieken moesten letterlijk buiten de dorpswallen of buiten de stadsmuren leven in een eigen gesloten gemeenschap of kolonie.

Stadskeuren zorgden er vanaf de hoge middeleeuwen voor dat ze ook onder de wet één groep vormden. Ze mochten zich niet meer binnen de stadsmuren vertonen of de mis in de parochiekerk bijwonen. De leprozen probeerden dan om een eigen kapel te nemen, een eigen kerkhof aan te leggen en een eigen priester aan te wijzen. In het Derde Concilie van Lateranen (1179) werd bepaald dat alle kapellen waar leprozen woonden geestelijke ►

Links: De leprozerie van Delft lag aan de belangrijkste toegangsweg naar de stad. Detail uit de kaart van Jacob van Deventer. Uit de Atlas des villes des Pays-Bas, 1550-1565 (Bibliotheca Digital Hispánica). Rechts: De leprozerie van Brugge was omringd door een muur, maar lag maar op een steenworp afstand van de stadsmuren. Detail van de kaart van Jacob van Deventer, 1558.

► 'Third Lateran Council Decree on Lepers (1179)' in: M. Goodich (red.), *Other Middle Ages. Witness at the margins of medieval society* (Philadelphia 1998) 145-146.

De arme zieke Lazarus vraagt om een aalmoes bij de rijke heer. Lazarus droeg een klepper om zijn komst aan te kondigen en een bedelnap voor een aalmoes, ondertussen likken de honden zijn zweren. Een didactische voorstelling naar de parabel van de rijke man en Lazarus (Lucas 16) in het klooster van Cadouin (Frankrijk). Foto: Daan van Leeuwen.

autonomie verkregen. In canon 23 werd het volgende bepaald: '(...) Laat leprozen niet samenleven met gezonde personen en laat ze niet samenkomen met anderen in kerken, of eigen kerken of eigen begraafplaatsen hebben of de hulp genieten van diensten van een eigen priester. Sinds dat het duidelijk is dat dit verre is van Christus' vroomheid, hebben we besloten bij apostolische liefdadigheid, dat wanneer zij samen zijn gekomen om te leven onder de wetten van het normale leven dat zij zichzelf mogen behelpen met een eigen begraafplaats en dat zij een eigen priester mogen hebben, met toestemming en zonder tegenspraak. Zij mogen echter geen aanspraak maken op de parochiale rechten van de oude kerken als deze zouden bestaan. We hebben ook besloten dat zij geen tienden hoeven te betalen voor hun tuinen of de melk van hun dieren.'¹

Georganiseerde zorg

Vanaf de millenniumwisseling ontstonden uit de kolonies kleine ziekenhuizen die bestemd waren voor de leprozen. Een dergelijk ziekenhuisje werd een leprozerie, leprooshuis of melatenhuis genoemd. Overal op het Europese vasteland en op het Britse eiland werden onderkomens en kapellen gebouwd om de leprozenzorg te organiseren. Het aantal lepro-

zenhuizen bleef stijgen tot een hoogtepunt in het midden van de dertiende eeuw. Lokale leprozerieën werden vaak bestempeld als een religieuze instelling, omdat het dagelijkse leven vergeleken kon worden met het kloosterlijke leven. Het beeld van een leven in een gesloten gemeenschap waarin het religieuze leven een grote plaats innam, versterkte de vergelijking met een klooster. Bij de grotere leprozerieën werden faciliteiten gebouwd binnen het complex om het religieuze leven te stimuleren. Op vele plaatsen legden bisschoppen het naleven van drie traditionele geloften op: gehoorzaamheid, kuisheid en armoede. Het afleggen van deze drie geloften betekende overigens niet dat leprozen toetraden tot een kloosterlijke orde of gezien werden als geestelijken.

'De leprozengemeenschap lag in de periferie van de stad en aan de belangrijke toegangswegen en bleef daardoor in contact met de gemeenschap'

De stadsleprozerieën lagen vaak niet ver van de stad; het merendeel van de huizen lag binnen het rechtsgebied van de stad. Een leprooshuis werd door regenten van het stadsbestuur bestuurd en gaf onderdak aan stedelijke leprozen. De meeste stadsleprozerieën werden door een gracht of stuk land gescheiden van de stadsmuren en waren gelegen aan een belangrijke toegangsweg tot de stadspoorten. De leprozengemeenschap bleef, door de plaats in de periferie van de stad en gelegen aan de belangrijke toegangswegen, in contact met de gemeenschap. De isolatie van leprozen, volgens *Leviticus*, was in de praktijk daarom vrij relatief te noemen.

Ambivalente kijk op leprozen

De ambivalente notie op de status van leprozen is te verklaren door de tweeslachtige kijk op leprozen in de Bijbel. Zoals genoemd hebben de passages uit het Oude Testament vooral een negatieve invloed op de maatschappelijke status van de zieken. Ze zijn persoonlijk gestraft door God, zoals Mirjam en Uzzia en Gehazi dat waren, en de zieken moesten buiten het kampterrein leven zoals de reinheidswetten van *Leviticus* voorschreven. Tegenover de marginaliserende erfenis voor leprozen uit het Oude Testament staat de bijzondere rol

Tekening van Gustave Doré van de parabel over de rijke man en Lazarus.

van leprozen als uitverkorenen uit het Nieuwe Testament. Er zijn twee passages in de evangeliën die voor tegenwicht zorgen voor de passages uit het Oude Testament: de parabel uit *Lucas* 16 en de werken van barmhartigheid uit *Mattheüs* 25. In *Lucas* wordt de parabel van de rijke man en de arme Lazarus verteld. De rijke man die weigert om de zieke Lazarus een aalmoes te geven eindigt in de hel, terwijl de arme Lazarus, overdekt met zweren, na zijn dood in de schoot van Abraham rust. Volgens de parabel hebben arme zieken een bijzondere relatie met God en is het noodzakelijk de zieke medemens te steunen, in tegenstelling tot de rijke man. Aan deze didactische passage werd in de middeleeuwen nadrukkelijk gehoor gegeven.

In *Mattheüs* 25 komen de zes werken van barmhartigheid naar voren. Daar staat expliciet vernoemd hoe Christus aan zijn discipelen uitlegt hoe de gang van zaken zal zijn op de Dag des Oordeels. In het evangelie staat beschreven dat alle mensen op die dag voor de troon van God zullen verschijnen en door God, de herder, worden verdeeld in twee groepen: de schapen en de bokken. De bokken, de groep die kwaad heeft gedaan, zullen worden vervloekt en worden verbannen naar het vuur. De schapen, de groep die goed heeft gedaan, zal het koninkrijk erven. Christus voegt daar een omschrijving van een goed leven aan toe:

‘Want ik had honger en u gaf mij te eten, ik

had dorst en u gaf mij te drinken, ik was een vreemdeling en u verleende mij onderdak, ik was naakt en u gaf mij kleding, ik was ziek en u verzorgde mij, ik zat gevangen en u kwam mij bezoeken.’ (*Mattheüs* 25: 31-37)

Plaats bij de schapen

Deze scheiding tussen goed en kwaad is afhankelijk van de mate waarin men tijdens het aardse leven barmhartigheid heeft laten zien. Christus verwijst niet naar wie hem voedsel heeft geschonken, gekleed of geherbergd heeft, maar naar de ongelukkigen onder zijn broeders en zusters: de armen en de zieken. Wie aan de leprozen geeft, geeft aan Christus en zal een plaats verdienen bij de groep ‘schapen’ in het heilige koninkrijk. De werken van barmhartigheid werden de belangrijkste motivatie voor liefdadigheid in de middeleeuwen. Het principe van de werken van barmhartigheid voldeed, omdat deze vorm van liefdadigheid zowel voor de leproos als voor de weldoener voordelen met zich meebracht. De vrijgevige donateur kon via de zieke in contact komen met God. De zieke gaf op zijn beurt de gezonde christen een kans om deel te nemen aan liefdadigheid. Uit de drang om in contact te komen met Christus werden charitatieve initiatieven genomen, zoals de bouw van een leprozerie of het doneren van gelden en middelen aan leprozen.

De twee noties, de straf voor de zondeval versus de verlossing, zijn overigens niet onverengbaar. De leprozen konden zowel als zondaars als uitgekozenen worden beschouwd. De visie waarin de leproos gestraft werd, bleef in de middeleeuwen het overheersende idee. Het geeft een idee van de mate waarin de middeleeuwse gemeenschap de reinheidswetten van *Leviticus* letterlijk wilde naleven. ■

Literatuur

- A. H. Boele, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013).
- S. Ebbinge Wubben, *Leven als doodverklaarden. Leprozenzorg in Europa (500-1800)* (Zeist 1993).
- M. Goodich, *Other Middle Ages. Witnesses at the margins of medieval society* (Philadelphia 1998).
- C. Rawcliffe, *Leprosy in Medieval England* (Woodbridge 2006).
- M. Tóth-Ubbens, *Verloren beelden van miserabele bedelaars* (Lochem 1987).
- F. O. Touati, *Archives de la lèpre. Atlas des léproseries entre Loire et Marne au Moyen Age* (Parijs 1996).

Griezen in de Gevangenpoort

Gevangenis met een beroemd verleden

Wie is er in zijn kindertijd niet met de klas geweest? Wie heeft niet gegriezeld bij de pijnbank en de breekbank en gehuiverd in de donkere cel met de dikke eikenhouten deur? De Gevangenpoort is nog steeds een museum dat tot de verbeelding spreekt: misdaad en straf in voorbije eeuwen worden hier zichtbaar en bijna voelbaar.

Nicole van der Steen is redacteur van Kleio.

Rechtsboven:
De breekbank.
Foto: Nicole van der Steen.
Daaronder:
De pijnkelder. **Foto:**
Kees Hageman.
Hieronder:
Pijnbanken. **Foto:**
Nicole van der Steen.

De Gevangenpoort staat waar in de dertiende eeuw de houten toegangspoort (de Voorpoort) tot het kasteel van de graven van Holland was. Erachter lag – en ligt – het Binnenhof van het oorspronkelijke slot. De huidige stenen poort dateert van het einde van de veertiende eeuw. Van de vijftiende tot de negentiende eeuw deed het gebouw dienst als gevangenis. In de ruimtes boven de poort en de naastgelegen Cipierswoning werden verdachten opgesloten in de aanloop naar hun proces, waarna ze in veel gevallen werden geëxecuteerd op het nabijgelegen Groene Zoodje. In het begin van de zestiende eeuw werd een cellenblok, de Gajolen, aangebouwd. De vervolging van protestanten in die jaren had namelijk een ernstig cellentekort veroorzaakt. Onder de nieuwe cellen werd de Pijnkelder ingericht, waar verdachten werden gemarteld om

een bekentenis los te krijgen als dat in de Examineerkamer (de nieuwe rechtszaal van het Hof van Holland) niet was gelukt. Op de binnenplaats stond de keuken: de geuren van het eten voor de rijke gevangenen waren in de Gajolen goed te ruiken. Ook bevond zich hier de Treurkamer, waar ter dood veroordeelden hun laatste nacht doorbrachten en een galgenmaal geserveerd kregen. Tot in de zeventiende eeuw was gevangenhouding op zich geen straf: verdachten werden vastgehouden in afwachting van hun veroordeling en de uitvoering van het vonnis. Dat gold voor burgers met zowel hoge als lagere status.

De Gevangenpoort heeft de gestage stroom toeristen waarschijnlijk vooral te danken aan de beroemdste gevangene, Cornelis de Witt, die er in 1672 twee weken werd opgesloten na de aanklacht dat hij een moordaanslag op Willem III zou hebben beraamd. Hij verbleef in de grote, deftige Ridderkamer boven de eigenlijke poort, waar hij over een goed bed, een schrijftafel, een eigen toilet, een haard en goede maaltijden beschikte. Daarvoor werd hem overigens wel een bedrag ter hoogte van het jaarinkomen van een ambachtsman in rekening gebracht. Alle luxe voorkwam niet dat hij de laatste twee dagen van zijn gevangenschap zo zwaar werd

gemarteld dat hij niet meer kon lopen. Zijn broer Johan kwam hem daarom ophalen toen hij werd vrijgelaten om in ballingschap te gaan. De afloop van het verhaal is bekend: beide broers werden naar buiten gesleurd, voor de Gevangenpoort gelycht en opgehangen op het Groene Zoodje.

Minder wreed

In de Ridderkamer heeft in 1567 ook de kunstenaar en humanist Dirck Volkertszoon Coornhert vastgezeten. Zijn gematigd katholieke houding (hij keerde zich fel tegen de kettervervolgelingen), zijn werk als secretaris in dienst van de burgemeesters van Haarlem en zijn banden met Willem van Oranje maakten hem aan het begin van de Opstand tot een verdacht persoon. Coornhert wendde zijn tijd in de Gevangenpoort aan tot nut van zijn

medemens: in zijn werk *Boeven-tucht* bepleitte hij een meer zinvolle manier van straffen, die terugkeer in de maatschappij gemakkelijker zou maken. Mede naar aanleiding hiervan kregen gevangenen later werkstraffen (in rasp- en spinhuizen) opgelegd en werden de lijfstraffen minder wreed.

De van spionage verdachte Abraham de Wicquefort verbleef vanaf 1675 in een speciaal voor hem gebouwde cel op de Stockzolder, waar hij een levenslange gevangenisstraf moest uitzitten. Eerder was De Wicquefort 32 jaar in dienst geweest van de keurvorst van Brandenburg en naar het Franse hof gezonden. Toen hij vanwege spionage in ongenade viel bij kardinaal Mazarin, werd hij een jaar in de Bastille opgesloten. In Holland werd hij door Johan de Witt aangesteld tot geschiedschrijver van Holland, met toegang tot alle vertrouwelijke stukken. Als resident van de koning van Polen in Den Haag zou hij geheime briefwisselingen hebben onderhouden met Engelse en Franse diplomaten en de Zweedse regent De la Gardie. Dat was voor stadhouder Willem III voldoende om hem in de Gevangenpoort te laten opsluiten. Zijn ontsnapping na vier jaar, met hulp van de dienstmeid van de cipier, maakte nog een laatste politieke functie in Duitsland en een invloedrijk boek over het ambassadeurswerk mogelijk. Voor 'gewone' gevangenen was het verblijf allesbehalve luxe: ze werden

met minstens tien man tegelijk in een van de Gajolen opgesloten, waar één poepdoos in een hoek stond en eenmaal per dag wat brood en water uit de Hofvijver naar binnen werd geschoven. Het was er donker, koud en kaal. In een cel is nog te zien hoe arrestanten probeerden uit te breken door bakstenen van de muur los te wrikken, tot ze op de eikenhouten wand stuitten die erachter was aangebracht.

Schuld afbetalen

Rondleidingen in de Gevangenpoort worden door vrijwilligers gegeven en gaan langs alle hierboven genoemde ruimtes. Naast de Ridderkamer, recht boven de poort zelf, bevindt zich nog de Vrouwenkamer, waar oorspronkelijk vrouwelijke gevangenen van hoge status werden opgesloten, later rijke politieke gevangenen van beide seksen. Ook de Gijzelkamer wordt bezocht. Hier lieten schuldeisers wanbetalers vasthouden tot ze hun schuld afbetaalden. Dat moesten aanzienlijke schulden geweest zijn, want het kostte de eisende partij achttien stuivers per dag, het dagloon van een geschoolde arbeider. In de Gijzelkamer zijn de bedsteden nog te zien, waar op de houten zijwanden destijds gedetailleerde afbeeldingen zijn ingekrast van een huis en het achttiende-eeuwse oorlogsschip *Impregnable*. Hier zijn een pijnbank voor mannen én een speciale voor vrouwen opgesteld. Aan die laatste kon het lange vrouwenhaar worden vastgeknoot om het slachtoffer extra te pijnigen. Op de Stockzolder staat tegenwoordig de breekbank, waar ledematen letterlijk werden gebroken tot de genadeklap met de moker op het hart volgde. Eromheen zijn beulzwaarden, een galg, een schandblok, brandijzers en de bijbehorende oven gerangschikt. Hier wordt verteld over de verschillende martelin-

gen die werden toegepast om een bekentenis af te dwingen. Dat gebeurde overigens alleen bij een verdenking van moord of landverraad, misdrijven waarop de doodstraf stond. Lijfstraffen waren vooral 'spiegelstraffen': de straf stond symbool voor de misdaad en moest deze weerspiegelen. In de Pijnkelder volgt het hoogtepunt van de griezelse route: de pijnbank, waarop Cornelis de Witt werd gemarteld, en het touw aan het plafond waaraan hij met zijn op zijn rug gebonden handen werd opgehangen. De Delfts blauwe tegeltjes op de wanden moesten het schoonhouden van de kelder vergemakkelijken.

Bezoekers kunnen na de rondleiding nog op eigen gelegenheid de Vleeskelder, de Cipierswoning en de Examineerkamer bezoeken. Hiernaast bevinden zich de 'kapel', waar een collectie schandborden wordt tentoongesteld, en de Hongerzolder, waar volgens de overlevering gevangenen werden opgesloten zonder eten: pal boven de keuken. Op de tweede verdieping treft men nog de deftige Raadkamer en de filmzaal.

Al met al is een bezoek aan de Gevangenpoort voor jonge bezoekers (boven de acht jaar!) én voor volwassenen nog steeds een fascinerend en leerzaam uitje. ■

De Gajolengang.

Foto: Kees Hageman.

Een collectie schandborden. Deze werden gebruikt bij openbare voltrekking van straffen om aan te geven wat de misdadiger had gedaan. Foto: Nicole van der Steen.

In oktober organiseert het museum een lesspecial in de vorm van een rockopera: *De Witt of Oranje*, gecombineerd met een rondleiding. Meer informatie, ook over andere programma's voor het onderwijs, biedt de website: <http://gevangenpoort.nl/page/educatie>.

Zo snel mogelijk vergeten

Het Proces van Tokio: voorbeeld van overwinnaarsjustitie

Na de Tweede Wereldoorlog moesten politici en militairen zich voor het eerst in de geschiedenis verantwoorden voor een rechter. Het Proces van Neurenberg gaf iedereen het gevoel dat het recht had gezegevierd. Het Proces van Tokio mislukte. Hoe kon dat gebeuren?

Hans Vermeer is
redacteur van Kleio.

Tijdens de Conferentie van Jalta in februari 1945 kwamen Stalin, Roosevelt en Churchill tot het unanieme, maar vage besluit om de verantwoordelijken voor het uitbreken van de oorlog te straffen. De drie namen geen besluit over de vorm van de bestraffing. Daarover waren de meningen nog verdeeld.

Churchill had de meest uitgesproken mening over de vorm van bestraffing. Hij pleitte 'gewoon' voor het opruimen van de verantwoordelijken om hen daarna zo snel mogelijk te vergeten. Stalin was iets genuanceerder omdat 'men in de Sovjet-Unie niemand neerschiet zonder een vorm van proces'. Churchill en Stalin konden zich daarom wel vinden in het standpunt: eerst een showproces en dan opruimen. Alleen Roosevelt dacht op dat moment in de richting van een proces. Maar het was zijn opvolger Truman – een voormalig rechter – die doordrukte, waardoor het uiteindelijk tot de bekende processen in Neurenberg en Tokio kwam.

De aftrap in Neurenberg

De twee processen waren een primeur in de wereldgeschiedenis. Nog nooit had een politieke of militaire top zich na een oorlog hoeven te verantwoorden voor haar daden. De aftrap werd in november 1945 gegeven in het verwoeste Neurenberg en zou tot oktober 1946 duren. De voorzitter – de Amerikaanse rechter Robert Jackson – formuleerde drie categorieën van aanklachten. Categorie A (misdaden tegen de vrede) was de zwaarste categorie. Dat mag raar lijken omdat we ons Neurenberg vooral herinneren als een proces waarin de gruweligheden uit de kampen aan het licht kwamen. Maar Jackson was ervan overtuigd dat de beide andere categorieën B (oorlogsmisdaden) en C (misdaden tegen de menselijkheid) een direct gevolg waren van het samenzweren en

aanzetten tot een agressieve aanvalsoorlog. Aanklagers en verdedigers in Neurenberg (en later ook in Tokio) waren zich bewust van twee grote juridische problemen die voortkwamen uit het feit dat overwinnaars recht spraken over verliezers. Het eerste probleem lag in de *ex post facto*-regelgeving (letterlijk: 'na de feiten'). Tot dit proces was het voeren van een aanvalsoorlog nooit een strafbaar feit geweest. Dus wat gaf de overwinnaars het recht om in 1945 een juridische aanklacht te bedenken die in 1939 niet bestond? Een tweede probleem was het *tu quoque*-verweer (letterlijk: 'wij deden het, maar jullie ook'). Wat te doen met aanklachten tegen mogelijke geallieerde misdaden? Want hebben de overwinnaars nog wel het morele recht om daden te veroordelen waaraan ze zichzelf ook schuldig hebben gemaakt, zoals het systematische bombarderen van Duitse steden? Kortom: vanaf het begin van het proces lag het gevaar van overwinnaarsjustitie op de loer. Toch waren vriend en vijand na afloop van het proces het erover eens dat in Neurenberg het recht had gezegevierd. Dat bleek onder andere uit het unanieme vonnis waarin naast doodstraffen ook gevangenisstraffen en vrijspraken stonden.

De Grote Drie in
Jalta, februari 1945.

De nachtkaaars in Tokio

In mei 1946 startte het Proces van Tokio. De algemene opinie bij aanvang was dat ook dit een doorzichtig, eerlijk en rechtvaardig proces zou worden. Men vertrok immers vanuit een comfortabele positie, omdat men veel kon overnemen uit de procesgang van Neurenberg, zoals de door Jackson geformuleerde categorieën van aanklachten. Maar al gauw bleek dat dit proces veel stroperiger verliep dan het proces in Neurenberg. Het sleepte zich voort tot november 1948 en ging toen als een nachtkaaars uit. De deelnemende partijen bleven na afloop allemaal met hetzelfde knagende gevoel achter: was hier in Tokio wel recht gedaan? Kennelijk niet, anders zou niemand zich die vraag hebben gesteld. Maar hoe heeft het dan zover kunnen komen? Het rechtvaardigheidsgevoel kreeg meteen bij aanvang van het proces al een behoorlijke knauw toen bekend werd dat de hoofdverdachte niet terecht zou staan. Generaal MacArthur – opperbevelhebber van de geallieerde strijdkrachten en verantwoordelijk voor de bezetting van Japan – wilde namelijk niet dat keizer Hirohito berecht zou worden. Hirohito was gedurende de oorlog opperbevelhebber van het leger en in die hoedanigheid ondertekenaar van de oorlogsverklaring aan de VS. Velen in binnen- en buitenland vonden het zeer onrechtvaardig dat er wel

Japanse generaals in de beklaagdenbank zaten en niet hun opdrachtgever. Maar MacArthur liet het politieke argument zwaarder wegen dan het juridische. Een eventuele berechting zou volgens hem het democratiseringsproces in Japan in gevaar brengen. MacArthur was zich ervan bewust dat de keizer een bijna goddelijke status had onder de Japanse bevolking en vreesde een opstand als het zou komen tot een proces tegen Hirohito. Het thuisfront in de VS eiste aanvankelijk dat MacArthur zou toegeven aan de juridische argumenten en de keizer alsnog plaats zou laten nemen in de beklaagdenbank. Maar toen de generaal aangaf dat hij in dat geval één miljoen extra soldaten nodig zou hebben om de onrust de kop in te drukken, was ook het thuisfront plotseling overtuigd van het politieke argument.

Vrijpraak voor Yakuza-baas

Ten tijde van het Proces van Tokio werd de Koude Oorlog steeds duidelijker voelbaar. Een direct en opzichtig gevolg was de vrijpraak van de maffiabaas Yoshio Kodama, aangeklaagd in categorie A. Hij was leider van de Yakuza, was door de Japanse overheid gedurende de oorlog ingezet op het vasteland van Azië en verdiende met drugs en afpersing een gigantisch kapitaal. Maar hij was ook een ultranationalist met een enorm (internationaal) netwerk.

De aangeklaagden
in Tokio.
Foto: USAHMI.

Generaal Mac-Arthur en keizer Hirohito.
Onder:
Shiro Ishii, leider van Eenheid 731.

De Amerikanen kozen ervoor om Kodama en zijn netwerk in te zetten tegen het oprukkende communisme. Ook in zijn geval legde het recht het af tegen de politiek. Een zo mogelijk nog grotere blaam op het proces was de juridische immuniteit van Shiro Ishii. Zijn naam werd al in een vroeg stadium van de lijst van aangeklaagden gehaald, terwijl hij waarschijnlijk de doodstraf gekregen zou hebben. Ishii was namelijk commandant van de beruchte Eenheid 731. Tijdens de oorlog experimenteerde deze eenheid in China met onder andere biologische oorlogsvoering en vivisectie. Maar hij en zijn kameraden werden niet vervolgd. De Amerikanen stopten veel informatie over de activiteiten van deze groep in de doofpot en gaven Ishii en zijn ondergeschikten immuniteit in ruil voor alle gegevens over hun experimenten. Ook in dit geval ging het politieke belang boven het wettelijke belang.

Men was er in Tokio te gemakkelijk van uitgegaan dat de aanklachten zoals geformuleerd in Neurenberg ook hier gebruikt zouden kunnen worden. Maar dat bleek gedurende het proces een grote misvatting. Aanklachten in categorie A bleken in dit proces bijna niet te bewijzen. Zo kon niet bewezen worden dat de aangeklaagden lid waren van misdadige organisaties die tot doel hadden een aanvalsoorlog te ontketen en daarbij bevolkingsgroepen uit te roeien. Veel van de aangeklaagden ken-

den elkaar voor de oorlog niet eens. En zoals Bert Röling (rechter namens Nederland) zei: de Japanners waren niet de kille moordenaars en keiharde misdadigers zoals de SS'ers. Maar zo werden ze door de president van het tribunaal – de Australiër Sir William Webb – vanaf het eerste begin van de rechtszaak wel behandeld. Röling twijfelde er zelfs aan 'of Webb nu een stommeling of een schoft was'.

Ook uit het vonnis bleek duidelijk dat er volop twijfel was over de juridische correctheid van het proces. Er was geen sprake van een unaniem vonnis. De Franse rechter onthield zich van stemming omdat de hoofdverantwoordelijke niet in de beklaagdenbank zat. De rechter uit India vond dat niemand van de 28 beschuldigen de doodstraf verdiende. En Röling vond dat ten minste vijf verdachten ten onrechte ter dood waren veroordeeld.

Het Proces van Neurenberg is de geschiedenis ingegaan als rechtvaardig en succesvol. Er volgden boeken, documentaires en films over de gebeurtenissen in en rondom de rechtszaak. Het Proces van Tokio daarentegen leek meteen na afloop te worden doodgezwegen. Pas na tientallen jaren verschenen de processtukken in druk en pas in 1984 verscheen er van de hand van de Japanner Kobayashi een documentaire. Alle deelnemers wilden dit proces kennelijk zo snel mogelijk vergeten. Want wat in Neurenberg wel was gelukt, namelijk het voorkomen van overwinnaarsjustitie, was in Tokio opzichtig *niet* gelukt. ■

Beul zoekt eerherstel

Het dagboek van scherprechter Frantz Schmidt

Niet eens zo lang geleden maakten suppoosten van de Haagse Gevangenpoort bezoekers graag wijs dat een uitgeholde steen in het museum dienst had gedaan bij 'de foltering met de vallende waterdruppel'. Het slachtoffer lag daarbij met zijn hoofd op de steen en zou door de voortdurend vallende druppels langzaam waanzinnig worden. Het publiek smulde ervan.

Straffen in het donkere en duistere verleden konden niet wreed genoeg zijn, en bezoekers vroegen zich niet af hoe een steen uitgehold kon worden als er een hoofd op lag. Hoewel de steen inmiddels uit het museum is verwijderd – een tuinhokje had het uitgehold – en de suppoosten geen verzonden gruwelverhalen meer mogen vertellen – zij weten wat wij als docenten ook weten: hoe meer bloed en ellende hoe groter de aandacht – blijft de fascinatie met gruwelijkheden uit het verleden bestaan, getuige ook het succes van het als een attractie aangeprezen The Amsterdam Dungeon. Natuurlijk waren de straffen in de vroegmoderne tijd wreed. Het

aantal lijfstraffen en doodvonnissen was bijvoorbeeld in Duitsland in die tijd naar een hoogtepunt gestegen. Maar aan de ergste gruwelijkheden, zoals het uitsteken van ogen en het levend begraven, werd in deze periode juist een einde gemaakt. Want de gezagsdragers probeerden in deze tijd hun gezag te verstevigen door het strafrecht te standaardiseren. Zo legde de *Constitutio Criminalis Carolina* van Keizer Karel V uit 1532 nauwkeurig de strekking en aard van misdrijven vast, formuleerde het regels voor arrestaties en het vaststellen van bewijs en legde het normen vast voor de rechtsgang zelf. Een gevolg daarvan was de toename van de hoeveelheid executies. Maar dat had weinig met wreedheid te maken: welke middelen hadden de autoriteiten anders om te straffen in een systeem waar gevangenisstraf ontbrak; iemand voor straf opsluiten vond men te wreed en te duur. Dieven kon je een lijfstraf geven of verbannen, maar voor veelplegers restte niet veel anders dan de doodstraf, omdat recidive bestraft moest worden met een reeks in zwaarte oplopende straffen.

De toeschouwers bij de openbare terechtstellingen reageerden verontwaardigd als de beul fouten maakte bij het uitvoeren van het vonnis: een onthoofding diende

met één slag met het zwaard te gebeuren en ook bij het ophangen van de veroordeelde accepteerde men geen gehannes onder de galg. Het publiek kwam kijken naar de uitvoering van een vonnis en niet naar een martelscène. Maar wat verklaart dan onze fascinatie met de juridische gewelddadigheden uit het verleden? Volgens historicus Joel Harrington is het de blik van de zich superieur wanende eenentwintigste-eeuwer die, seculier ▶

Hans Pols is oud-redacteur van Kleio.

Linksonder: Pagina uit de *Constitutio Criminalis Carolina* uit 1577, waarin regels over het recht werden vastgelegd. Uiteindelijk velt God het eindoordeel.

Dagboek van een beul

Meester Frantz Schmidt van Neurenberg (1554-1634)
Joel Harrington, 363 blz., € 22,90 | De Bezige Bij, Amsterdam 2013.

en verlicht, neerbuigend, maar ook met zucht voor sensatie kan neerkijken op zijn minder ontwikkelde voorouders. Maar welk recht van spreken hebben wij, volgens hem, met levenslange gevangenisstraffen, veroordeelden die jaren moeten wachten in een dodencel en Abu Ghraib en Guantanamo Bay in ons juridisch portfolio?

Beken!

Ook in de tijd vóór de verlichting was een verdenking alleen onvoldoende voor een veroordeling, en ook toen waren daar bewijzen voor nodig. En een van de bewijzen was, net als in onze tijd, een bekentenis. Maar anders dan nu gebruikelijk is, kon die in vroeger tijd met behulp van marteling worden afgedwongen. Het vooruitzicht aan deze wijze van ondervraging te worden blootgesteld deed menig verdachte besluiten te bekennen voordat de beul, want dat was de man die de ondervraging door de schepenen kracht moest bij zetten, aan zijn handwerk kon beginnen.

Overigens mocht er volgens de *Carolina* pas gemarteld worden als twee onafhankelijke getuigen een verklaring tegen de verdachte hadden afgelegd. Verder was het aantal zaken waar dwangmiddelen bij de ondervraging mochten worden toegepast beperkt en waren de te gebruiken instrumenten nauwkeurig in een oplopende volgorde van gruwelijkheid, te beginnen met de duimschroeven, omschreven.

Een veroordeling kon leiden tot boete, lijfstraf (zoals het afhakken van vingers of het afsnijden van één of beide oren of het puntje van de tong), verbanning (vaak met geseeling) of de dood. Voor het uitvoeren van die laatste straf gebruikte de beul meestal de strop, het zwaard, de brandstapel, of – een enkele maal – verdrinking. Omdat men het valluik nog niet kende, was het ophangen van een veroordeelde een tamelijk lugubere bezigheid: de beul moest zijn vaak benevelde of tegenstribbelende slachtoffer de ladder opzeulen om hem vervolgens op te knopen. Vrouwen

werden trouwens zelden opgehangen omdat de autoriteiten het zicht op de spartellende benen onder de rokken ongepast vonden. Ook aan de dood door verdrinking kleefden talloze nadelen, al was het maar omdat de beul de veroordeelde minutenlang met het hoofd onder water moest zien te houden. Het lijden op de brandstapel werd meestal bekort door het slachtoffer te wurgen. De meest humane dood kortom – en dat werd door zowel de scherprechter als zijn slachtoffers zo ervaren – was die door onthoofding. Al ging hier ook weleens wat fout. Als daardoor de beul meerdere malen moest slaan, kwam hem dat, zoals gezegd, op negatieve reacties uit het publiek te staan.

Standensamenleving

Het Zuid-Duitse Neurenberg was aan het begin van de vroegmoderne tijd een behoorlijk grote stad met zo'n veertigduizend inwoners die leefden van handel en nijverheid. Het is moeilijk vast te stellen of de stad en haar omgeving meer

Gezicht op Nuremberg uit de *Kroniek van Nuremberg*, 1493.

te lijden had van criminaliteit dan vergelijkbare steden; feit is dat het in *Een dagboek van een beul* wemelt van de insluipers, struikrovers, moordenaars, verkrachters, oplichters, zakkenrollers en ander soort gespuis. Uiteraard kan dat niet anders in een boek dat zich baseert op de aantekeningen van de plaatselijke scherpreechter: zijn leven stond immers in het teken van misdaad en straf. Harrington neemt aan dat dat voor de hele Neurenbergse samenleving gold. In ieder geval waren het onrustige en gevaarlijke tijden waarin de beul van Neurenberg, meester Frantz Schmidt, leefde. Vijfenveertig jaar oefende hij zijn ambt in dienst van de overheid van de stad uit en in die tijd heeft hij bijna vierhonderd doodvonnissen voltrokken, honderden lijfstraffen uitgevoerd en een veelvoud van dat aantal aan martelingen gedaan. We weten dit omdat Frantz Schmidt nauwgezet in zijn dagboek noteerde op grond van welke misdrijven zijn slachtoffers waren veroordeeld, welke verhoormethoden waren gebruikt en hoe de vonnissen waren voltrokken. De stijl waarin hij een en ander opschreef, was vooral zakelijk. Wel liet hij in de loop der jaren blijken steeds meer belangstelling te hebben voor het zielenheil van de veroordeelden. Het lijkt een rechtvaardiging van zijn werk: zondaars die tot inkeer zijn gekomen en oprecht hun berouw

belijden, zullen vergeven worden. Daarmee werd zijn beulswerk een daad in Gods hand. Ook besteedde hij steeds meer tijd aan de beschrijving van de gepleegde misdrijven, vooral als het hierbij ging om de doorbreking van de mores van de toenmalige standensamenleving, zoals fraude door overheidsdienaren of knechten die hun meester bedriegen. Het lijkt wel of Schmidt hierover meer verontwaardigd was dan over de daden van een modale struikrover of een verkrachter.

Geen vrije keuze

En dat is niet zo vreemd, want het leven van meester Frantz werd, net als dat van zijn tijdgenoten, beheerst door eer. Het werk dat hij als beul verrichtte, gold als buitengewoon oneervol. Het was dan ook geen vrije beroepskeuze geweest die hem zijn wrede handwerk deed uitvoeren, maar als zoon van een beul had hij weinig te kiezen. Zijn vader was als voorbijganger door hertog Albrecht van Brandenburg-Kulmburg gedwongen om een executie uit te voeren, waardoor hij en zijn familie vanaf dat moment onteerd waren en het voor hem en zijn nakomelingen onmogelijk werd een beroep in een van de gildes te verkrijgen. Hij was daarmee veroordeeld voor de rest van zijn leven het oneervolle werk van beul uit te voeren. Maar meester Frantz

was niet van plan om in zijn bestaan te berusten; heel zijn leven is hij uit geweest op eerherstel. Misschien heeft hij daarom ook zijn dagboek bijgehouden. In ieder geval leefde hij, voor zover een scherpreechter daartoe in staat was, een voorbeeldig leven. Hij dronk niet, maakte geen schulden en meed het contact met de andere oneerbaren in de stedelijke samenleving: Joden, prostituees, zwervers en los werkvolk. Belangrijk was dat hij in Neurenberg ook optrad als geneesheer. Volgens zijn eigen boekhouding heeft hij wel vijftienduizend patiënten behandeld. Dit samengaan van beulswerk en geneeskunde was uiteraard niet zo vreemd; in de loop der jaren bouwden scherprechters heel wat medische kennis op bij het martelen en weer oplappen van hun slachtoffers, want de verdachten moesten op de dag van de veroordeling natuurlijk wel in een redelijke conditie zijn! Uiteindelijk lukte het meester Frantz

'Voor veelplegers restte niet veel anders dan de doodstraf'

om burger van de stad Neurenberg te worden en aan het einde van zijn leven, hij was toen al geen beul meer, maar alleen nog geneesheer, maakte een keizerlijk besluit een einde aan de erfelijke schande die zijn vader was aangedaan. Helaas weten we niet wat hij daarbij voelde; in zijn dagboek hield hij slechts zijn werkzaamheden als scherpreechter bij en het stopt dan ook als hij dat werk op vijftenzestigjarige leeftijd – hij heeft dan nog vijftien jaar te leven – beëindigd. Maar zelfs toen hij over zijn beulswerk schreef liet hij weinig van zijn persoonlijke gevoelens blijken, ook al suggereert Harrington vaak anders. Voor wat meer emoties moet de lezer in een andere eeuw zijn. ■

Portret van hertog Albrecht van Brandenburg-Kulmburg, die het leven van de vader van beul Frantz Schmidt in een ogenblik veranderde. Schilderij door Lucas Cranach de Oudere, Herzog Anton Ulrich Museum, Braunschweig. Onder: Martelinstrumenten werden ingezet in een volgorde van gruwelijkheid, te beginnen met de duimschroeven. Märkisches Museum, Berlijn.

Een fataal verhaal over liefde

Oordelen over schuld en onschuld in de middeleeuwen

Overspelige liefde, afwijzing, jaloezie en verraad, drie doden, en dat alles in de hoogste kringen. Nee, dit zijn niet de smeulende bestanddelen van een tv-serie, maar ingrediënten van een zeven eeuwen oud verhaal: *De burggravin van Vergi*. De gevoelens die deze middeleeuwse novelle oproept, zijn echter tijdloos. In 'De zaak V.' doen leerlingen onderzoek naar deze heftige geschiedenis.

Erwin Mantingh en **Frank Brandsma** zijn verbonden aan het departement Talen, Literatuur & Communicatie van de Universiteit Utrecht. **Annemarije Visser** is masterstudent.

- *Gherechte* = oprechte.
- Verzwijg wat je verzwijgen moet.

Op een kasteel zijn drie doden te betreuren en een vierde betrokkene is opeens op bedevaart naar het Heilige Land. Wat is hier gebeurd? In een serie lessen onderzoeken leerlingen als rechercheurs de beschikbare bronnen, om zodoende een beeld te krijgen van de *crime scene* en in kaart te brengen wat de onderlinge verhoudingen van de betrokkenen waren. In een afsluitende rechtszaak wordt het bewijs gepresenteerd en zal een jury oordelen wie van de hoofdrolspelers schuld heeft aan de tragische afloop. *Kleio in de klas* op pagina 30 gaat verder in op de opzet van de serie lessen. De lessenreeks 'De zaak V.' biedt een overkoepelend kader aan de voornaamste tekstuele

en contextuele aspecten van de middeleeuwse novelle *De burggravin van Vergi*. Om naar middeleeuwse maatstaven uitspraak te kunnen doen over de schuldvraag verdiepen de leerlingen zich in handgeschreven bronnen, het verhaal en de cultuurhistorische context. Wat kunnen ze zoal te weten komen over dit 'eerste tragische verhaal in de Nederlandse literatuur'?

Het verhaal

In de eerste regels richt de proloog zich tot de minnaars die iets te verbergen hebben: '*Gherechte minnare, waer ghi sijt,*¹ *Sijt op u hoede in alder tijt,* *Ende heelt dat u te helene steet!*²

en verraad

Van de slechte afloop maakt de dichter geen geheim. 'Als een vreemde er weet van heeft, wordt de liefde verraden,' stelt hij, 'wat zal leiden tot verdriet en vijandschap.' De berijmde vertaling van Willem Wilmink vervolgt onheilsPELLend:

'...en dat eindigt vaak fataal,
zoals ook in mijn verhaal
van wat volgens vele lieden
in Bourgondië geschiedde
met de burggravin van Vergi.'

Deze burggravin heeft heimelijk een overspelige verhouding met een jonge ridder uit het hertogelijk gevolg aan het Bourgondische hof. Rozengeur en maneschijn zolang alleen het hondje, dat dienstdoet als liefdesbode, getuige is van hun ontmoetingen. De jonkvrouw laat het hondje los in een boomgaard zodat de ridder weet dat de kust veilig is. Maar daarnaan komt een einde als de hertogin van Bourgondië verliefd wordt op diezelfde voorbeeldige ridder en door hem wordt afgewezen. De beledigde hertogin beschuldigt de ridder van aanranding, waarop hij door de hertog onder vier ogen ter verantwoording wordt geroepen. Onder druk onthult de ridder zijn verhou-

ding met de burggravin, op voorwaarde van strikte geheimhouding. De hertog belooft dat plechtig en ziet met eigen ogen hoe de beide geliefden afspreken, met het hondje als hun bode. Hij blijkt echter niet bestand tegen de listen van zijn gekrenkte vrouw: de hertogin ontfutselt hem het geheim en zint op wraak. Op de eerstvolgende hofdag laat zij in het feestelijke gezelschap van vele vrouwen aan de burggravin subtiel doorschemeren dat zij weet heeft van haar geheime minnaar. De kasteelvrouwe is ontdaan. Zij vat de toespeling ogenblikkelijk op als verraad door haar minnaar en dus als het einde van hun liefde. Overmand door verdriet sterft ze in een zijvertrek. De

'Het verhaal genoot grote bekendheid en de boodschap sloeg kennelijk aan in de veertiende-eeuwse hoofse wereld'

gealarmeerde ridder ontdekt haar lichaam en beëindigt zijn eigen leven met een zwaard dat hij van de wand pakt. Bij de aanblik van beide doden aarzelt de hertog op zijn beurt geen moment. Hij trekt het zwaard uit het lijk van de ridder, loopt woedend de feestzaal in en doodt zijn vrouw publiekelijk: hij klieft haar hoofd. Nadat hij de twee geliefden een gezamenlijk graf heeft bezorgd, trekt hij het boetekleed aan en gaat op kruistocht naar het Heilige Land. Einde verhaal, na elfhonderd versregels. Er volgt nog een epiloog met de ►

Linksboven: In de slaapkamer in het Palazzo Davanzati in Florence is een episode uit de geschiedenis van de burggravin van Vergi op de muur geschilderd. Hiernaast: Hoofse liefde. Afbeelding uit het Grote Heidelberger Liedhandschrift, 1305 – 1315. Universiteitsbibliotheek Heidelberg.

Rechterzijdant van een ivoren kistje waarop te zien is hoe de hertog zijn vrouw het hoofd doorklieft. Vervaardigd in Frankrijk, tussen 1320 en 1340. Collectie British Museum, Londen.

Dezelfde passage in de verschillende bewoordingen van de beide vertalingen. Afschrift handschrift-Gent (links): 'Casteleine ghi moghet wel moy sijn / Ghi hebt een scone lief ende fijn' (vers 489-490); in vertaling: 'Burggravin, jij mag wel trots zijn / Jij hebt een mooie en volmaakte geliefde'. Afschrift handschrift-Van Hulthem (rechts): 'Vrouwe borchgravinne, sijt blijde, / Want ghi mint nu ten tide / Een scoen lief ende feitj's' (vers 836-838); vertaling: 'Vrouwe burggravin, wees blij, / Want jij bemint op dit moment / een mooie en bevallige geliefde'.

herhaling van de boodschap dat je je geheime liefde nooit aan iemand moet prijsgeven en met een soort colofon waarin de voltooiing van deze Middelnederlandse tekst op de dag af wordt gedateerd op 24 mei 1315. Visuele reproducties van het verhaal op ivoren kistjes, die waarschijnlijk dienst hebben gedaan als liefdesgeschenk, bewijzen dat het grote bekendheid genoot en dat de boodschap kennelijk aansloeg in de veertiende-eeuwse hoofse wereld.

Handgeschreven bronnen

De tekst en de toedracht roepen allerlei vragen op waarmee de leerlingen aan de slag zullen moeten om zich een beeld te vormen van de middeleeuwse omstandigheden en verhoudingen, alleen zo kunnen ze de schuldvraag beantwoorden. Zo is er de vraag naar de bronnen: hoe kennen we dit verhaal eigenlijk? De exacte datering van de afronding van de tekst is een van de aanknopingspunten voor een nadere plaatsbepaling van het Middelnederlandse verhaal. Maar die datum is wel

enigszins misleidend, want de tekst zoals die volledig is bewaard staat opgetekend in een papieren handschrift dat dateert van rond 1410, het beroemde verzamelhandschrift-Van Hulthem. Vanwege het kapitale belang voor de overlevering wordt dit handschrift ook wel *De Nachtwacht* van de Middelnederlandse literatuur genoemd. Het gaat hier dus zeker om een later afschrift, een kopie. En om het nog ingewikkelder te maken: het verhaal zelf is nog ouder dan die datering van 1315, want het is van oorsprong Franstalig en dertiende-eeuws en werd bovendien tweemaal in het Nederlands vertaald. We laten de Oudfranse bron hier verder buiten beschouwing, de beide Middelnederlandse bronnen bieden namelijk al een instructief inblikje in de totstandkoming en overlevering van middeleeuwse boeken. De ene vertaling is slechts fragmentarisch bewaard en werd rond 1360 op perkament geschreven in een *littera textualis*, een goed leesbare boekletter. De andere, volledig tot ons gekomen versie, staat, zoals gezegd, in het Hulthemse handschrift te midden van een tweehonderdtal teksten op papier, en is genoteerd in een cursief boekschrift, dat veel lastiger te lezen is.

Cultuurhistorische context

De leerlingen onderwerpen het delict en de verhoudingen tussen de betrokkenen aan een nader onderzoek. Om de onderlinge verhoudingen te bepalen brengen zij in kaart welke functies en taken verbonden zijn aan de positie van hovelingen als de hertog en de hertogin, de burggravin en de ridder: feodaliteit en standentheorie vormen de onmisbare achtergrond om de onderlinge betrekkingen aan het hof te begrijpen. Maar ook kennis van de eercultuur en de gang van zaken op

een kasteel zijn van belang. Dat de ridder een zwaard van de wand grijpt om zichzelf van het leven te beroven en dat de hertog uitgerekend ditzelfde wapen benut om zijn vrouw terecht te stellen is verklaarbaar in het licht van een hofdag, waarop alle feestgangers immers ongewapend behoren te verschijnen. Het gerechtelijk dossier van de leerlingen wordt aangevuld door de gebeurtenissen in een breder, cultuurhistorisch perspectief te plaatsen. Ten eerste maken de leerlingen kennis met de wetten van de hoofse liefde. Aan de hand van indertijd invloedrijk bronnenmateriaal (Ovidius, Andreas Capellanus en het *Boek van Sidrac*) wordt duidelijk hoe middeleeuwers aankeken tegen jaloezie, bedrog en de verhouding tussen man en vrouw. Zodoende leren ze bijvoorbeeld begrijpen dat in *De burggravin van Vergi* niet het overspel tussen de gehuwde burggravin en de ridder de steen des aanstoots is, maar het verbreken van de gelofte tot geheimhouding. Ten tweede verdiepen zij hun inzicht in deze casus aan de hand van wat wij 'literaire jurisprudentie' hebben genoemd: bekende liefdesgeschiedenissen met gelijksoortige gebeurtenissen. Neem het Bijbelse verhaal over de vrouw van Potifar die Jozef vals beschuldigt van aanranding, nadat hij haar heeft afgewezen, of de rampspoedige,

'De hertogin moest boeten met een heuse lijfstraf: haar neus moest eraf'

geheime liefde tussen Tristan en Isolde. In een handvol vergelijkbare casussen ontdekken de leerlingen parallellen tussen deze verhalen vol liefdesleed, waarin onmogelijke liefdes, geschonden geheimen en misverstanden doorgaans leiden tot onnoemelijk veel ellende. De overeenkomsten met zulke welbekende literaire teksten bieden meer houvast als vergelijkingsmateriaal dan een veronderstelde historische kern van het Franse verhaal. (In het verleden is wel geopperd dat aan *La Châtelaine de Vergi* een heus schandaal in Bourgondische hofkringen in het midden van de dertiende eeuw ten grondslag zou liggen.)

Neus eraf

Leerlingen kunnen zich goed in de middeleeuwse teksten en omstandigheden verplaatsen. Dat bleek op het Corderius College in Amersfoort, waar een eerste versie van deze conceptgestuurde lessenreeks werd beproefd.

In de rechtszaak hield de verdediger van de hertogin – ontegenzeggelijk de moeilijkste rol voor een advocaat, ook naar de maatstaven van toen – een vurig pleidooi. Een citaat daaruit: 'Ik zal niet ontkennen dat de hertogin het verhaal bij de hertog heeft omgedraaid. Maar de enige reden dat ze dit heeft gedaan, is om haar eigen eer te beschermen. (...) Ze was natuurlijk ook diep gekwetst dat de ridder iemand van lagere komaf had gekozen dan haarzelf.'

Hoe historisch verantwoord hij haar zaak ook bepleitte, het mocht niet baten. De jury was onverbiddelijk. De hertogin werd schuldig bevonden aan leugens, chantage en schending van geheimhouding en moest boeten voor haar misdaden met een heuse lijfstraf: haar neus moest eraf. Ook dát is historisch verantwoord. ■

De vrouw van Potifar toont haar ge-
maal de mantel van
Jozef. Schilderij van
Lucas van Leyden
(uitsnede), ca. 1512.
Collectie Boijmans
van Beuningen.

Literatuur

- *De borchgravinne van Vergi*. Naar Handschrift-Van Hulthem en het Gentse fragment uitgegeven en toegelicht door Ria Jansen-Sieben. Met een letterkundige uitleiding door F.P. van Oostrom. 3^e druk. Utrecht (HES) 1985.
- *De burggravin van Vergi*. Een middeleeuwse novelle. Vertaling Willem Wilmink, inleiding W.P. Gerritsen, editie Ria Jansen-Sieben. Amsterdam (Prometheus/Bert Bakker) 1997. Nederlandse Klassieken.
- Frits van Oostrom, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1300-1400*. Amsterdam (Bert Bakker), 2013, m.n. 341-346 ('Compact en complex').
- Annemarije Visser, Frank Brandsma, Erwin Mantingh, "'De zaak V.' Een lessenreeks voor 3 vwo over *De burggravin van Vergi* als cold case'. In: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 27 (2013) 4, 203-212.

Een middeleeuws verhaal als cold case

Leerlingen doen onderzoek naar 'De zaak V.'

Uit de middeleeuwen is een liefdesgeschiedenis overgeleverd die eindigt in een bloedbad aan het hof van Bourgondië. Wie is er voor deze tragedie verantwoordelijk? Er zijn verschillende motieven, relaties en historische omstandigheden die een rol spelen. Voldoende stof dus voor een lessenreeks in de vorm van een uitvoerig onderzoek, uitlopend in een heuse rechtszaak.¹

Annemarije Visser is masterstudent. **Erwin Mantingh** en **Frank Brandsma** zijn verbonden aan het Departement Talen, Literatuur & Communicatie van de Universiteit Utrecht.

Wat?

Leerlingen bestuderen in een reeks van tien lessen de tekst en context van *De burggravin van Vergi* (in modern Nederlandse vertaling) vanuit het concept van 'De zaak V.' De tragische afloop van het verhaal wordt benaderd als onopgeloste *cold case*, waarnaar de leerlingen als moderne medewerkers van politie en justitie onderzoek doen. Startpunt vormt de *crime scene*: het hof met drie doden en een vermiste. Gedurende het onderzoek naar dit misdrijf kruipen de leerlingen

in de huid van drie verschillende instanties: de politie (les 1 t/m 3), de pers (les 4) en justitie (les 5 t/m 10). Het sluitstuk van de reeks is een moderne rechtszaak, waarin alle leerlingen een functie vervullen. De vier hoofdpersonen worden berecht en er wordt een oordeel geveld over de schuldkwestie. Wie is schuldig, of onschuldig, en waarom? Welke straf moet worden opgelegd?

Voor wie?

Leerlingen in de bovenbouw van het vwo, eventueel vwo 3. Een aangepaste versie voor havo is nog in ontwikkeling. De lessen zijn ontworpen voor literatuurgeschiedenis bij het vak Nederlands. Samenwerking met de vakken geschiedenis en maatschappijleer is goed mogelijk.

het middeleeuwse wereldbeeld, de hoofse cultuur, middeleeuwse verhalen en handschriften. Daarbij kennen de leerlingen het verhaal *De burggravin van Vergi* tot in de details en kunnen zij het handelen van de personages analyseren in het licht van de cultuurhistorische omstandigheden. Daarnaast dient de lessenreeks doelen die niets met middeleeuwse literatuur en geschiedenis te maken hebben, zoals het kunnen onderscheiden van de verschillende partijen in een rechtszaak en het precieze verloop van een moderne zitting. Vanwege de omvang van de reeks is het niet mogelijk om hier in te gaan op de specifieke doelen per les – deze zijn te vinden in de docentenhandleiding.

Tijdvak

Tijd van monniken & ridders (500-1000) en steden & staten (1000 tot 1500).

Duur

De reeks bestaat uit tien lessen van 50 minuten. Er zijn verschillende mogelijkheden om de lessenserie in te korten, met een minimum van zes lessen.

Doelen van de lessenreeks

In grote lijnen geldt dat de leerlingen kennis hebben van de context van de middeleeuwse novelle:

Hoe?

Tijdens het onderzoek vervullen de leerlingen de rol van drie verschillende instanties: de politie (les 1 t/m 3), de pers (les 4) en justitie (les 5 t/m 10). Elke leerling houdt een onderzoeksdossier bij met bewijsstukken en verdiepend materiaal. De reeks start in dienst van de politie: de leerlingen onderzoeken het bronnenmateriaal, de plaats delict en de betrokkenen. Ze ontcijferen tekstfragmenten uit het middeleeuwse handschrift en maken op basis van die informatie een proces-verbaal. Wat zijn de

Openbaar Ministerie
D8.3/de-zaak-V./Agenda rechtszaak

Duur	Wat	Wie
2 min.	1. De zaak wordt geopend en de gegevens van de verdachten worden gecontroleerd.	rechter
4 min.	2. De vier tenlasteleggingen worden voorgelezen: - Tenlastelegging burggravin - Tenlastelegging ridder - Tenlastelegging hertog - Tenlastelegging hertogin	officiers van justitie
	<i>De zaak wordt onderzocht:</i>	officiers, rechter, advocaten en deskundigenteams
8 min.	3. Presentaties deskundigen (2 minuten per team).	advocaten
5 min.	4. Mogelijkheid voor de advocaten om vragen te stellen aan de deskundigen.	advocaten
4 min.	5. De vier officiers van justitie houden een requisitoir: - Requisitoir burggravin - Requisitoir ridder - Requisitoir hertog - Requisitoir hertogin	officiers van justitie
8 min.	6. Een vertegenwoordiger van ieder advocatenteam houdt een pleidooi voor zijn cliënt (4x2 minuten): - Advocaat van de burggravin - Advocaat van de ridder - Advocaat van de hertog - Advocaat van de hertogin	advocaten
5 min.	7. Mogelijkheid voor de advocaten om vragen te stellen aan de advocaten van de tegenpartijen.	advocaten
5 min.	8. Overleg van de jury in een andere ruimte (ondertussen evaluatie door de advocaten onderling en de deskundigen onderling).	jury
4 min.	9. Uitspraak van de jury over de vier verdachten.	jury

feiten? Wie waren er bij betrokken? Waar speelde het zich precies af? Daarna richten de leerlingen zich op de daders en de slachtoffers van de zaak. Ze onderzoeken de positie en taken van de ridder, de burggravin, de hertog en hertogin en analyseren hun onderlinge relaties. Na dit politieonderzoek wordt de zaak bekeken door de ogen van moderne media. De leerlingen filmen een nieuwsitem over het misdrijf binnen de kaders van een televisieformat, van *DWDD* tot *Opsporing verzocht*. In deze eerste vier lessen van de reeks lezen de leerlingen als huiswerk de moderne vertaling van *De burggravin van Vergi*. Als de verslaggeving door de media achter de rug is, bewandelen de leerlingen het justitiële pad. In voorbereiding op de rechtszaak doen zij verder onderzoek naar het waarom van dit misdrijf. De leerlingen krijgen informatie over de hoofse cultuur en hoofse liefde, maar ook over de gang van zaken bij de moderne rechtbank. De middeleeuwse normen en waarden vertalen zij naar een wetboek dat tijdens de rechtszaak gebruikt wordt. Om tot een gefundeerd oordeel te komen, vergaren de leerlingen ook kennis door middel van 'jurisprudentie'. Hierbij komen literaire teksten met een vergelijkbare thematiek aan bod, zoals *Tristan en Isolde*. Daarna schrijven de leerlingen een pleidooi als aanklager of advocaat. Zo oefenen ze met argumentatie op basis van hun kennis van de tekst en de historische context. Na

een introductie op de verschillende rollen in en het verloop van een moderne rechtszaak, wordt deze door de leerlingen zelf voorbereid. Zij gebruiken hiervoor de inzichten uit hun opgebouwde onderzoeksdossier. Zo wordt in de rechtszaak kennis over de plaats delict, de posities van de betrokkenen, hoofse normen en waarden en vergelijkbare zaken ingezet. Leerlingen vervullen in de rechtszaak de rol van rechter, officier van justitie, advocaat, deskundige of jurylid. Zo laten zij zien wat zij tijdens de lessenreeks aan kennis hebben opgedaan. Gezamenlijk komt de klas tot een historisch gefundeerd oordeel over de vier betrokkenen in 'De zaak V.' Schuldig of onschuldig?

Wat levert het op?

Activerende lessen waarin de leerlingen veel aan zet zijn: zij moeten handschriftfragmenten ontcijferen, de verhoudingen tussen de verdachten in kaart brengen, een nieuwsitem voor een televisieprogramma maken, advocatenpleidooien schrijven, en nog veel meer.

Meer informatie

De lessenreeks 'De zaak V.' over *De burggravin van Vergi* is ontwikkeld door de masterstudenten Afra Boot, Femke van Hilten, Marieke van Kemenade, Jip Kloosterman, Annemarije Visser en Karin Walta onder begeleiding van Frank Brandsma en Erwin Mantingh, beiden verbonden aan het departement Talen, Literatuur & Communicatie van de Universiteit Utrecht. Op de site <http://lesplannenmiddeleeuwen.wp.hum.uu.nl> zijn behalve de lessenreeks en docentenhandleiding ook onderzoeken te vinden over didactische aspecten.

Regiopolitie Eemland-Zuid - Amersfoort
Dienst Centrale Recherche

Dossierstuk: 1.8/2013/de-zaak-V.
Onderwerp: Proces-verbaal

TOP SECRET

Proces-verbaal

GEGEVENS STRAFBAAR FEIT

Plaats van overtreding: onbekend
Datum van overtreding: ergens in 1315
Strafbaar feit: drie doden

IDENTITEITSGEGEVENS BETROKKENEN

- Hertogin
- Groep aanwezige vrouwen
- V.
- Zieke jonkvrouw
- Jonkvrouw
- Nicht van de hertog (misschien V.?)
- Vrouw van de hertog
- De hertog
- De ridder
- 3x een 'hij'
- De hond (misschien een aanduiding voor een persoon?)

LOCATIEGEGEVENS

- De eetzaal van de hertog en hertogin
- Het persoonlijke vertrek van de hertogin, waar gedanst werd
- Het vertrek waarin een zieke vrouw lag
- Een zaal waar gedanst werd en feest werd gevierd (misschien hetzelfde als 2?)

FEITELIJKE GEBEURTENISSEN

- Eten en feesten in de eetzaal
- De hertogin neemt alle vrouwen mee
- De vrouwen dansen in het vertrek
- Er is iets met een hond
- V. raakt bedroefd
- De ridder gaat op zoek naar de nicht van de hertog (misschien V.?)
- Een man pakt een zwaard (misschien de ridder?)
- Er zijn twee moorden gepleegd
- Een jonkvrouw getuigt bij de hertog
- 'Hij' gaat naar het vertrek (misschien de hertog?)
- 'Hij' heeft een zwaard
- 'Hij' gaat naar 'zijn vrouw'
- 'De vrouwe' is dood

Alle lessen werken toe naar het kunnen houden van de afsluitende rechtszaak. Het kader van 'De zaak V.' biedt daarmee samenhang, maar ook ruimte voor verschillende perspectieven: tekstuele, literair-historische en cultuurhistorische kennis en analyse. Er wordt een beroep gedaan op de zelfstandigheid van de leerling, die op basis van grondig onderzoek naar het verleden een gefundeerd en rechtvaardig oordeel mag vellen over een middeleeuws misdrijf. ■

Linksboven:
Leerlingen van het Corderius College werken aan 'De zaak V.'
Daarnaast:
Het door de leerlingen opgestelde proces-verbaal.
Linkerpagina:
De agenda met rolverdeling en tijdschema van de klassikale rechtszaak.
Lesmateriaal bij de lessen 8 en 10.

► Het artikel *Een fataal verhaal over liefde en verraad* op pagina 26 van deze *Kleio* gaat verder in op de inhoud en de context van de middeleeuwse novelle over de burggravin.

Volk roept tevergeefs om de kop

Afschaffing van de doodstraf in twee stappen

Het Haagse volk kookte van woede: moordenaar Hendrik Jut moest hangen! Maar dat gebeurde niet. Vijf jaar eerder – in 1870 – was de doodstraf uit het Nederlandse strafrecht gehaald. Om na de Tweede Wereldoorlog een kortstondige comeback te maken.

Ben Vriesema is
redacteur van Kleio.

In december 1872 is Den Haag in rep en roer. Op straat praat iedereen over het afschuwelijke nieuws. Een rijke, oude weduwe is samen met haar dienstmeisje vermoord. Maximiliana Theodora van der Kouwen-Ten Cate is, samen met het jonge dienstmeisje Leentje Beeloo, in haar eigen huis met messteken om het leven gebracht. De politie arresteert al snel een verdachte. De Haagse bevolking is redeloos en probeert de vermeende

‘Tout Den Haag loopt te hoop tegen deze “gruwelijken moordenaar”. Het volk schreeuwt om de doodstraf’

moordenaar te pakken te nemen. Om aan het volksgericht te ontkomen probeert de man zich op te hangen in zijn cel, maar dat mislukt. Uiteindelijk blijkt hij onschuldig. Na zijn vrijlating worden er nog andere verdachten opgepakt, maar ook zij blijken niet de dader. Wie heeft de gewetenloze moord op het onschuldige dienstmeisje en de rijke *grande dame* dan op zijn geweten?

Afgietsel van het
hoofd van Hendrik
Jut in het Universiteits
Museum Gronin-
gen. Foto: Vysotsky.

Kop-van-jut

Pas in mei 1875 wordt duidelijk wie achter de roofmoord zit: Hendrik Jut, een eenvoudige kelner met geldproblemen. Na de moord (en diefstal van sieraden en effecten) vertrekt Jut met zijn geliefde naar New York waar hij alle gestolen waar verkoopt. Maar na twee maanden keren ze alweer terug, vestigen zich in Vught, alvorens naar Zuid-Afrika te vertrekken. Ook daar blijkt het bestaan geen succes, want al na zes maanden keert Jut met zijn gezin terug naar Nederland. In Rotterdam begint hij een koffiehuis. De koffie (of een andere drank) heeft hem loslippig gemaakt; hij praat zijn mond voorbij over de manier waarop hij aan zijn geld is gekomen. De consequenties zijn groot, Jut wordt opgepakt. Het bewijs dat hij de moord heeft gepleegd levert hij ook zelf: in zijn huis wordt een brief van de vermoorde weduwe gevonden. Weer loopt *tout* Den Haag te hoop tegen deze ‘gruwelijken moordenaar’. Het volk schreeuwt om de doodstraf. Maar dat is een probleem, de doodstraf is namelijk net daarvoor – in 1870 – afgeschaft. In de rechtszaal wordt Jut verdedigd door ene Pieter Cort van der Linden, inderdaad, later de eerste liberale minister-president van Nederland. Jut wordt veroordeeld tot levenslange opsluiting (en zal twee jaar later sterven), zijn vrouw moet twaalf jaar het tuchthuis in. De bevolking vindt de straf voor Jut te licht en blijft morren. Hun boosheid wordt gekanaliseerd op de kermis. Daar kun je voor weinig geld je woede koelen door met een grote hamer op de kop-van-jut te slaan.

Hendrik Jut kreeg dus niet de straf die hij volgens menig Hagenaar wel had verdiend. De laatste doodstraf in Nederland werd opgelegd aan Johannes Nathan die zijn schoonmoeder had omgebracht in 1859. Hij woonde met zijn vrouw bij haar in en blijkbaar gaf dat nogal

van Jut

wat spanningen. Nadat Nathan haar na een woordenwisseling had doodgeslagen, vertelde hij aan justitie het verhaal dat zij allen waren overvallen door vier mannen, die daarbij zijn schoonmoeder hadden vermoord. Dat werd echter niet geloofd en in 1860 werd Nathan publiekelijk opgehangen.

De laatste executie

Is Nathan daarmee de laatste die de doodstraf kreeg in Nederland? Nee, want in het kader van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog werden 42 verraders en oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In 1952 kwamen de laatste twee voor het vuurpeloton op de Waalsdorpervlakte: Andries Pieters en Arthur Albrecht. Pieters had een maand voor het einde van de oorlog een tiental verzetsmensen laten martelen en vervolgens laten executeren. Albrecht was als Duitser verantwoordelijk voor rust en orde in Friesland. Elke daad van het verzet werd door hem beantwoord met het martelen en executeren van gevangengenomen verzetsmensen. *De facto* waren deze twee mannen de laatste personen die in Nederland de doodstraf kregen. Al sinds 1870 is de 'inhumane' doodstraf verdwenen uit het strafrecht, maar pas in 1983 werd officieel in de Grondwet vastgelegd dat de doodstraf in Nederland niet meer opgelegd kan worden. Niet in vreedstijd, en ook niet in oorlogstijd. De tekst van artikel 114 is duidelijk: 'De doodstraf kan niet worden opgelegd.' Toch is het de vraag of dat onder alle omstandigheden zo

is; de Grondwet voorziet ook in de mogelijkheid – in een 'toestand van staatsnood' – een andere uitleg te geven aan de bepalingen in de Grondwet. Met andere woorden: mochten er in de toekomst, bijvoorbeeld tijdens een oorlog, wederom misdaden worden begaan tegen onschuldige burgers, dan zou alsnog de doodstraf kunnen worden opgelegd op grond van dit ongeschreven staatsnoodrecht. Maar voor de moord op een onschuldige rijke weduwe krijg je niet meer de doodstraf. Je moet veel meer op je kerfstok hebben voor je de kop van Jut wordt. ■

Verhoor van Max Blokzijl, de radio-propagandist van de NSB. Blokzijl werd in september 1945 door het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag ter dood veroordeeld en een half jaar later gefusilleerd. Foto uit mei 1945, Anefo.

Galgenveld aan de rand van de Volewijk (in Amsterdam). Pentekening van Antonie van Borssom (1664 – 1665). Collectie Rijksmuseum Amsterdam

Lucia de B. onschuldig in de cel

De tunnelvisie van het Openbaar Ministerie

'Het is nou alweer de zoveelste keer dat het me overkomt. Het lijkt wel alsof ik het aantrek of zo. Maar dat kan toch niet?' Verpleegster Lucia de Berk spreekt deze woorden uit tegenover de directeur van het ziekenhuis nadat er opnieuw een baby is overleden in haar bijzijn. Niet lang daarna wordt ze opgepakt door de politie. Ze wordt schuldig bevonden aan zeven moorden en drie pogingen daartoe. Een levenslange gevangenisstraf wordt opgelegd. Als blijkt dat het anders zit, heeft ze zes en half jaar onschuldig in de gevangenis gezeten.

Lisa Oskamp is redacteur van Kleio.

Ariane Schluter speelt Lucia de B., **Fedja van Huêt** haar advocaat.

Rechterpagina: Door tunnelvisie bij het OM wordt Lucia verdacht van moord. **Annet Malherbe** speelt de officier van justitie.

In de film is te zien hoe serieus Lucia de Berk (Ariane Schluter) haar werk neemt als verpleegster in een ziekenhuis in Den Haag. Ze is erg begaan met haar patiënten en loopt liever nog een extra ronde dan dat ze met haar collega's koffiepauze houdt. Ook legt ze af en toe een tarotkaart voor een patiënt. Als een baby van een paar maanden oud tijdens haar dienst overlijdt, doet de ziekenhuisdirecteur aangifte tegen De Berk. De behandelend arts had namelijk even daarvoor nog opgeschreven dat de situatie stabiel was en dit was al het zoveelste sterfgeval in haar bijzijn. Het Openbaar Ministerie neemt de

zaak hoog op. Na een huiszoeking en diverse verhoren is het voor hen duidelijk: De Berk heeft door haar toedoen of nalaten gezorgd voor de dood van diverse patiënten. De ambitieuze pakketsecretaris Judith Jansen (Sallie Harmsen) en de officier van justitie Ernestine Johanson (Annet Malherbe) denken dat ze een spraakmakende zaak in handen hebben. De media spreken over de 'engel des doods' en een ware hek-senjacht wordt ontketend. Alles lijkt in de richting van De Berk te wijzen. Ze heeft een moeilijke jeugd gehad, wat in de film aan bod komt in de vorm van flashbacks. Zo zien we dat ze door haar moeder gedwongen

wordt om te werken als prostituee. In haar dagboek schrijft ze over compulsies, oftewel dwanghandelingen, die door het Openbaar Ministerie geïnterpreteerd worden als dwang om te moorden. Ze leest in haar vrije tijd graag misdaadthrillers en boeken over moordenaars, ze is een buitenbeentje op het werk en ze lijkt te vaak aanwezig te zijn bij de dood van patiënten. Vooral Jansen doet er alles aan om de schuld van De Berk te bewijzen. 'Als één moord bewezen is, dan is de rest aannemelijk', stelt ze. Na de veroordeling komt zij er echter achter dat het niet klopt. De schuld van Lucia de Berk is bewezen door de dood van één baby aan haar te linken. Alle andere moorden werden daar vervolgens aan gekoppeld. Als bewezen kan worden dat De Berk de baby niet heeft vermoord, valt de rest van het bewijs dus weg. Daarom steelt Jansen de uitkomst van een bloedtest, die De Berk vrij kan pleiten, uit het kantoor van haar baas. Toch wordt de Haagse verpleegster in het hoger beroep nogmaals veroordeeld, dit keer krijgt ze levenslang met tbs. Terwijl Lucia de Berk steeds meer aan zichzelf begint te twijfelen, blijft haar advocaat Quirijn Herzberg (Fedja van Huêt) bezig met het bewijzen van haar onschuld. Uiteindelijk is de

Lucia de B.

(2014, 97 minuten)

De dvd komt uit in augustus 2014, onder meer bij Bol.com.

Regisseur: Paula van der Oest

Cast: Ariane Schluter, Sallie Harmsen, Annet Malherbe, Fedja van Huêt e.a.

rechter ervan overtuigd dat er geen bewijs is om De Berk aan te wijzen als moordenaar. Tevens blijft het de vraag of alle gestorven patiënten wel zijn vermoord. De veroordeling heeft plaatsgevonden op basis van statistische aannames en op basis van nogal dubieuze verklaringen van experts. Na zes en half jaar mag Lucia de Berk de gevangenis verlaten.

Tunnelvisie

Ariane Schluter zet de rol van Lucia de Berk zeer overtuigend neer. Het Haagse accent waar ze mee spreekt klopt en al na enkele scènes in het ziekenhuis voel je dat ze een buitenbeentje is. De film brengt goed in beeld hoe De Berk het slachtoffer wordt van de tunnelvisie van het Openbaar Ministerie. Als geheel is de film echter niet historisch betrouwbaar. Het personage Judith Jansen is bijvoorbeeld fictief. Zij moet de klokkenluiders, wetenschapsfilosoof Ton Derksen en zijn zus en arts Metta de Noo-Derksen,

voorstellen. Dit is best opmerkelijk, omdat de gerechtelijke dwaling juist van de kant van het Openbaar Ministerie kwam. Aan het einde van de film worden Derksen en De Noo wel genoemd als 'de klokkenluiders in de werkelijkheid'. De scène waarbij De Berk verhoord wordt en zwaar onder druk wordt gezet door de politie, lijkt ook iets te veel van het goede. Net zoals de scène waarbij Jansen steelt uit het kantoor van haar baas. Maar het is natuurlijk een film en geen documentaire. Deze film kan gebruikt worden bij het vak geschiedenis omdat getoond wordt hoe belangrijk het is om onderzoek te doen met een open blik. Als je aan het begin van je onderzoek al weet wat de uitkomst moet zijn, bestaat de kans dat het hele onderzoek daarop gefocust wordt. Deze film toont waar tunnelvisie toe kan leiden en wat er met je kan gebeuren als je alle schijn tegen hebt. De film kan specifiek ingezet worden bij het onderwerp staatsinrichting, omdat het inzicht geeft in het Nederlandse rechtssysteem. Door de relatief korte speelduur is de film geschikt om in een blokkur of op een middag helemaal te kijken. Het biedt

namelijk een prima uitgangspunt voor een discussie. Denk hierbij bijvoorbeeld aan vragen als: Welke rol speelde het Openbaar Ministerie in deze zaak? Wat was de rol van de media? Denk jij ook wel eens 'waar rook is, is vuur'? ■

Bruikbare scènes

- Als er genoeg tijd beschikbaar is, kan het nuttig zijn om de hele film te laten zien. Leerlingen krijgen beter inzicht in de zaak als ze zien waarom er direct met de beschuldigende vinger naar Lucia de Berk wordt gewezen.
- De scène waarbij een huiszoeking wordt gedaan bij Lucia de Berk. De Berk is zelf niet thuis, maar in aanwezigheid van haar vriend wordt het hele huis overhoopgehaald. Alle spullen die bruikbaar lijken voor de zaak worden meegenomen, waaronder tarotkaarten en haar dagboek. Deze dingen blijken later perfect in het daderprofiel te passen.
- Het politieverhoor waarbij De Berk duidelijk geïntimideerd wordt door de recherche is tevens een mooie scène om te vertonen. Het verhoor begint terwijl de advocaat van De Berk nog niet aanwezig is. Deze scène kan bijvoorbeeld gebruikt worden om te praten over de rechten van een verdachte.
- De scène waarin de advocaat van Lucia haar onschuld probeert te bewijzen laat zien dat de argumenten van het Openbaar Ministerie niet zo sterk zijn als ze op het eerste gezicht lijken.

Waterbekken uit het Oosten

Islamitische kunst voor een Siciliaanse koningin

De laatste jaren is er volop gepubliceerd over de relatie tussen de islamitische en de christelijke wereld in de middeleeuwen. Daarbij lag de nadruk sterk op de gewelddadige confrontaties. Toch zijn er ook bronnen die een ander, en wellicht genuanceerder licht, werpen op de verhoudingen tussen christenen en moslims in de middeleeuwen.

Dit is de laatste bijdrage van het Rijksmuseum Amsterdam. Sinds de serie in Kleio 5 (2013) begon, hebben experts van het museum verschillende objecten uit de collectie besproken.

Jan de Hond
is conservator
geschiedenis bij
het Rijksmuseum.

Veel publicaties gingen over de veroveringstochten van de Arabieren die in de eerste eeuwen van de islam in korte tijd een enorm rijk wisten op te bouwen, dat zich uitstreckte van Iran tot Marokko en van Spanje tot Jemen. Daarnaast verschenen er verschillende studies over de wederzijdse beeldvorming tussen moslims en christenen. Deze onderzoeken maakten uitsluitend gebruik van schriftelijke bronnen, polemieken die de religieuze verschillen benadrukken. Uit de christelijke, middeleeuwse geschriften komt een sterk negatief beeld van de islam naar voren: Mohammed was een bedrieger of een ketter en de islam was het werk van de duivel. Dat beeld is niet zo verwonderlijk als men bedenkt dat deze polemieken niet bedoeld waren om een serieuze dialoog met de ander aan te gaan, maar veeleer gericht waren om het gelijk van de christelijke leer te onderstrepen

en in tweede instantie om de gelovigen op te roepen tot de strijd tegen de islamitische rijken (kruistochten naar het Heilige Land en de Reconquista van Spanje).

De bronnen die een genuanceerder licht werpen, zijn bronnen van de materiële cultuur: voorwerpen die getuigen van de grote bewondering voor de islamitische kunstnijverheid in het Westen of van de steeds intensievere handelscontacten tussen Oost en West.

Mamelukken

Een koperen waterbekken uit de collectie van het Rijksmuseum is zo'n voorbeeld van culturele en economische relaties tussen Oost en West in de middeleeuwen. De vorm van het bekken, met de rechte wand die naar boven iets smaller wordt om vervolgens over te gaan in een brede rand, is typerend voor de stijl van de Mamelukken, een dynastie die regeerde van 1250 tot 1517. Het Mamelukken-sultanaat omvatte op zijn hoogtepunt niet alleen Egypte, maar ook grote delen van Palestina, Syrië en het westelijk deel van het Arabisch schiereiland. De decoraties aan de binnenzijde van het bekken bevestigen de Mamelukse herkomst: het patroon van gestileerde vissen op de bodem en de brede band met een Arabische inscriptie vinden we ook terug bij andere bekkens uit deze tijd. De Arabische tekst is lastig te lezen, maar lijkt te bestaan uit enkele standaard lofuitingen op een leider. Tot zover niets vreemds aan dit voorwerp.

Maar als we wat nauwkeuriger kijken, blijkt het toch geen standaard Mamelukse bekken te zijn. Op de verder vrijgelaten buitenkant staat een Latijnse inscriptie onderbroken door vier identieke wapenschilden. Die wapenschilden keren ook terug aan de binnenzijde waar ze

Aan de binnenkant van het waterbekken zijn de wapenschilden te zien die ook op de buitenrand staan.

samen met drie heerserportretten onderdeel uitmaken van de band met de Arabische kalligrafie. De Latijnse tekst is een variant op het grafschrift van de Heilige Agatha, een martelares uit de derde eeuw en de patroonheilige van Catania, haar geboortestad op Sicilië. De wapenschilden zijn van Elisabeth van Karinthië, echtgenoot van Peter II van Aragon en koningin van Sicilië van 1323 tot haar dood rond 1350. Technisch onderzoek heeft uitgewezen dat de Latijnse tekst en de wapenschilden van dezelfde hand zijn als de rest van de decoratie en niet later zijn toegevoegd. Dat is eigenlijk ook wel te zien aan de versiering aan de binnenzijde van het bekken, waar de wapenschilden één geheel vormen met de rest van de decoratie en dus overduidelijk in een keer zijn bedacht.

Besteld door koningin

Daaruit valt te concluderen dat het bekken tussen 1323 en 1350 besteld is door de koningin van Sicilië bij een atelier in Caïro of Damascus, de belangrijkste centra van Mamelukse smeedkunst. Vermoedelijk met een heel precieze omschrijving of een tekening van de wapenschilden. Daarmee is het een van de oudst bekende westerse opdrachten aan een islamitisch atelier. Het laat zien dat op het moment dat moslims en christenen elkaar op papier voor heidenen en duivelskinderen uitmaakten, er tegelijkertijd een bloeiende handel tussen beide groepen bestond. De islamitische kunstnijverheid werd door kooplieden uit Venetië, Genua, Pisa en Barcelona op grote schaal geïmporteerd. Vanaf het begin van de veertiende eeuw werden er zelfs specifieke opdrachten in het Oosten geplaatst, getuige dit bekken. Islamitische kunstnijverheid was uitermate po-

pulair in het Westen, omdat ze van een zeer hoog niveau en ongekennde verfijning was. Vooral de kerk verwierf de fraaiste voorbeelden van islamitische kunst. Zo werden de kostbaarste relikken verpakt in islamitisch textiel, soms zelfs met geborduurde teksten erop die Allah prezen. Nog steeds zijn veel stukken vroege, islamitische kunst afkomstig uit Europese kerkschatten.

Dit bekken dus niet. Het heeft gefunctioneerd binnen het koninklijk hof. Dat dat het Siciliaanse hof was, is geen toeval. Tot de Normandische verovering van het eiland in de elfde eeuw werd het eiland eeuwenlang geregeerd door islamitische heersers. En ook onder de christelijke Normandische koningen en hun opvolgers bleef de islamitische invloed op de Siciliaanse cultuur groot. Het bekken toont dat het Siciliaanse hof zich in de veertiende eeuw nog steeds graag omringde met islamitische kunstvoorwerpen. De islamitische cultuur bleef hier dus ook een bron van artistieke bewondering en zeker niet alleen de doodsvijand van het christendom. ■

Dit waterbekken werd gebruikt als doopbekken of voor het ritueel handen wassen. Op de buitenrand staat de Latijnse tekst met wapenschilden. Collectie Rijksmuseum.

Een afbeelding van het bekken in groot formaat is te vinden op de website van het Rijksmuseum. Ga naar www.rijksmuseum.nl en klik op zoeken. Voer het collectienummer BK-NM-7474 in.

Reclame maken voor
koopwaar uit het Oosten

Mooie schalen voor een prikkie!

Juul Lelieveld en
Annemiek de Groot
zijn eindredacteurs
van Kleio. Naar
een idee van Daan
Schuijt.

Wat?

Leerlingen verplaatsen zich in de middeleeuwse handelsrelaties tussen Oost en West. Ze maken reclame voor bijzondere en kostbare waren uit het Oosten.

Voor wie?

Onderbouw vmbo/havo/vwo.

Hoe?

De leerlingen zijn oosterse kooplieden die op de middeleeuwse jaarmarkt van Den Bosch hun exotische spullen verkopen. Ze komen van ver, uit Iran, Syrië en Egypte, om in Den Bosch het prachtigste zilver- en glaswerk, versierde tegels, schalen en kleden te verkopen. Rijke westerlingen willen deze bijzondere spullen graag hebben voor hun paleizen en buitenhuizen. Ze betalen vast veel geld als ze overtuigd zijn van hoe mooi en bijzonder deze stukken zijn. Hoe zou jij reclame maken voor jouw spullen?

Maak groepjes van drie of vier leerlingen. Elk groepje kiest een voorwerp uit het lijstje (zie kader) en gaat daarvoor reclame maken. Laat ze daarna aan de slag gaan met de volgende stappen.

In stappen

■ Onderzoek je koopwaar. Ontdek de bijzondere eigenschappen en door wie het gemaakt is. Gebruik daarvoor naslagwerken en internet. Schrijf steekwoorden op.

Lijstje met koopwaar uit het Oosten

- Een prachtig versierde gouden olielamp.
- Een kleurrijk kleed van de fijnste garen.
- Een aardewerken schaal met kunstige beschilderingen.
- Twee zilveren kandelaars waarop het eigen familiewapen kan worden afgebeeld.
- Stervormige tegels met prachtige patronen.

■ Bedenk een goede manier om de bezoekers van de jaarmarkt over te halen dit product te kopen.

■ Bedenk de vorm van je reclame. Is het een poster, een filmpje? Alles mag, ook moderne technieken.

■ Maak een ontwerp of schrijf de tekst van je reclameboodschap uit.

■ Maak je reclame. Laat er in zien wat jouw koopwaar zó bijzonder maakt dat mensen het zouden willen hebben.

Wat levert het op?

Een poster, een filmpje of een andere reclamevorm waarop oosterse waar wordt aangeprezen. Door de reclame wordt duidelijk hoe bijzonder, waardevol en uniek de objecten zijn.

Waarom?

De edelsmeden, goudsmeden, glaskunstenaars in het Midden-Oosten waren bijzonder getalenteerd. Er werden allerlei nieuwe technieken uitgevonden om bijvoorbeeld aardewerk te glazuren. Kerken en hoven in het Westen hadden veel geld over voor deze spullen. Venetiaanse handelaren hadden nauwe

betrekkingen met oosterse heersers. Ze importeerden textiel, kruiden, pigmenten, glaswerk, papier, maar ook medische instrumenten, aardewerk en kleden. Door zich te verdiepen in de kunst van de islamitische wereld en zich te verplaatsen in kooplieden ontdekten leerlingen dat er in de middeleeuwen contact was tussen het Oosten en het Westen en dat de islamitische kunst hoog ontwikkeld was. ■

Extra informatie

- Op de website van het Metropolitan Museum of Art veel informatie en afbeeldingen van islamitische kunst: <http://tiny.cc/kidk2>.
- Een pagina van Wikipedia over islamitische kunst: http://en.wikipedia.org/wiki/Islamic_art.
- Marco Polo, *De wonderen van de Orient*. Vertaling: Anton Haakman. Athenaeum-Polak & Van Genneep, Amsterdam 2008.

Schaal uit de tiende eeuw, waarschijnlijk uit Iran of Centraal-Azië. Foto: Sailko. En stervormige tegel uit Iran. Metropolitan Museum of Art, New York.

‘Niet de mensch, maar de Volksgemeenschap’

Het nationaalsocialistische strafrecht

Het strafrecht kreeg tijdens de bezetting van de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog nieuwe uitgangspunten en contouren. Het motto van het ‘nieuwe strafrecht’ was: het algemeen belang gaat boven het individuele. ‘... niet de individuele mensch als zoodanig, maar de Nederlandsche nationale Volksgemeenschap [heeft] aanspraak op bescherming van het strafrecht, gewaarborgd door den rechter.’

Wat voor de gemeenschap schadelijk was, behoorde strafwaardig te zijn. Het nieuwe strafrecht moest dus ‘gemeenschapsvormend’ zijn. Daarom was zware bestraffing op haar plaats van hen uit wier optreden een gezindheid sprak die op ‘de ontbinding van de gemeenschap’ was gericht. Het uitgangspunt in het klassieke strafrecht, verwoord in art. 1 van het Wetboek van Strafrecht (Sr), was het zogeheten *nulla poena*-beginsel: geen straf zonder schuld. De nationaalsocialisten wensten dit door een ander uitgangspunt te vervangen: *nullum crimen sine poena*: geen misdad zonder straf.¹ Tamelijk diep in de Tweede Wereldoorlog drukten de Duitsers hun zin door. Het *nulla poena*-beginsel sneuvelde. Op 9 juni 1943 werd art. 1 Sr met de volgende volzin uitgebreid: ‘Valt een feit niet onder den tekst, doch wel onder de grondgedachte van eene wettelijke strafbepaling, zoo is de strafbepaling toepasselijk, indien het feit naar gezond rechtsgevoel strafwaardig is.’ De nationaalsocialistische beoefenaar van het strafrecht begroette de uitbreiding van

art. 1 Sr met tevredenheid. Vanaf nu kwam er een einde aan het formalisme in de strafwettoepassing, een kwaal die huns inziens vooral aan de Joodse invloed was toe te schrijven.

Vrederechtspraak

Tijdens de oorlog zagen twee nieuwe vormen van strafrechtspraak het levenslicht: de vrede- en de economische rechtspraak. De vrederechtspraak (ingevoerd op 12 augustus 1941) was te beschouwen als een vorm van rechtspleging voor en door de NSB. Zij had ingrijpende consequenties voor een van de fundamentele uitgangspunten van het strafproces: het *ne bis in idem*-beginsel, het beginsel dat je niet twee keer voor hetzelfde feit kan worden vervolgd. De verordening be-

treffende de vrederechtspraak plaatste dit beginsel buiten werking. Het departement van Volksvoorlichting en Kunsten liet op 22 november 1941 een mededeling uitgaan over de reikwijdte van deze aanpassing. De rechtszekerheid van het individu was in de ‘nieuwe tijd’ ondergeschikt aan de rechtszekerheid van de gemeenschap. Met dit uitgangspunt was de grens gegeven aan de toepasselijkheid van het nieuwe art. 17; of een nieuwe behandeling van een al afgedane zaak wenselijk was, hing nauw samen met het antwoord op de vraag of deze zaak voor het gemeenschapsbelang zo veel gewicht in de schaal legde dat er behoefte bestond aan een nieuw onderzoek. De afschaffing van het *ne bis in idem*-beginsel is de enige keer ►

Corjo Jansen is hoogleraar Rechts-geschiedenis en Burgerlijk recht aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Deze bijdrage, geschreven op verzoek van de *Kleio*-redactie, gaat terug op een paragraaf in een artikel van Jansen in het *Liber amicorum* voor prof. mr. A.J. Machielse (*Ad hunc modum*, Deventer 2013).

Een zitting van de Hoge Raad eind jaren dertig.

► D. Venema, Rechters in oorlogstijd, De confrontaties van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting, Den Haag 2007, p. 112-114, p. 122-124.

Rechts: Het Rechtsfront, de tak van de NSB voor juristen. Bron: NIOD.

Daaronder: H.M. Fruin, de leider van het Rechtsfront.

Foto: Nationaal Archief / Spaarnestad Photo / Fotograaf onbekend.

Linksonder: Spotprent in Vrij Nederland, 20 oktober 1945.

► C.J.H. Jansen, De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1950, met medewerking van D. Venema, Amsterdam 2011, p. 115-120.

► Het bonnenproces. Een dringende waarschuwing, Nieuwsblad van het Noorden 11 Mei 1942.

► J.A. Wolthuis, 'Nieuw recht in het nieuwe Europa', Leeuwarder Courant 25 augustus 1942.

geweest dat bijna alle rechters in Nederland (inclusief de leden van de Hoge Raad, het hoogste rechtscollege in ons land) eensgezind protesteerden tegen een inbreuk op een straf(proces)rechtelijk beginsel. De invoering van de vrederechtspraak accepteerden zij uiteindelijk als een van de euvelen waarmee een bezetting nu eenmaal gepaard pleegt te gaan.²

Economische rechtspraak

Een andere justitiële 'vernieuwing' die tijdens de bezetting werd ingevoerd was de economische strafrechtspraak. De economische rechter oordeelde over overtredingen van wetten die betrekking hadden op de inrichting van het economische leven, zoals de Distributiewet en de bezettingsverordeningen met betrekking tot de voedselvoorziening en de prijsbeheersing. De Duitse en Nederlandse nationaalsocialisten hadden een bijzondere belangstelling voor de econo-

mische rechtspraak. Volgens de leider van het Rechtsfront (de NSB-organisatie voor juristen), H.M. Fruin (1895-1973), was de rechterlijke macht een bolwerk van reactie. De economische rechter vormde volgens hem daarop een gelukkige uitzondering. Hij handelde naar de geest van de wet en niet naar de letter. Daarnaast strafte de gewone strafrechter naar het oordeel van Fruin veel te mild. Bij de strafoplegging kwamen bovendien veel te grote verschillen in de hoogte van de opgelegde straffen voor. Aan dit vermeende kwaad maakte de bezetter in augustus 1941 een einde: hij voerde een minimumstraf in op de overtreding van een groot aantal strafbare feiten binnen het economische leven. Onder de Nederlandse bevolking bestond veel weerstand tegen de economische rechtspraak. B.M. Taverne (1874-1944), een van de vicepresidenten van de Hoge Raad, heeft zich ingespannen om de burgers duidelijk te maken dat de economische rechter niet een Duitse instelling was, maar een door de Nederlandse autoriteiten uitgedachte figuur. Anders dan normaal in Nederland stond inderdaad het gemeenschappelijke belang van het Nederlandse volk op de voorgrond, 'zulks in tegenstelling tot het hyper-individualistische strafrechtelijke systeem' van het Wetboek van Strafrecht. Volgens Taverne mocht de economische rechtspraak niet mislukken, omdat anders het gevaar rees dat de bezetter de berechting van economische delicten naar zich toe zou trekken. Zijn angst kon heel gemakkelijk uitkomen. Nederland kende namelijk ook

een Duitse 'civiele' strafrechtspraak, bestaande uit twee instanties (een *Landgericht* en een *Obergericht*). Onder de competentie van de Duitse strafrechter viel onder meer de berechting van gedragingen die nadelig waren voor het algemeen belang, in het bijzonder de voedselvoorziening. Vanaf mei 1942 onderging de competentie van de Duitse strafrechter een behoorlijke uitbreiding: het Duitse Openbaar Ministerie diende feiten te vervolgen waarbij de oplegging van een straf in het algemeen belang noodzakelijk was. De bestrafing door het *Landgericht* en *Obergericht* was inderdaad veel harder dan die door Nederlandse rechters. Zo sprak het *Obergericht* in mei 1942 zes doodvonnissen uit. Zij hielden verband met een inbraak

DE HOGE RAAD 1940-1945

Wij zien niets, wij horen niets!

in een distributiekantoor in Amsterdam. De hoogte van de straf hing mede samen met het feit dat een deel van het publiek nog steeds niet was doordrongen van het feit dat door dergelijke 'gewetenloze' daden een 'enorm' gevaar kon ontstaan voor de algemene voedselvoorziening in Nederland.³ In een vergelijkbare zaak een half jaar later, een inbraak in een distributiekantoor in Beverwijk, legde het *Obergericht* drie doodstraffen op.

Nauwelijks verzet

De Nederlandse juristen verzetten zich gedurende de bezetting nauwelijks tegen de langzame 'omvorming' van het Nederlandse strafrecht in Duitse zin, op één uitzondering na: de afschaffing van het *ne bis in idem*-beginsel in de vrederechtspraak. Die omvorming ging veel verder dan ik in het bestek van deze bijdrage heb beschreven. Zoals de NSB'er en strafrechter J.A. Wolthuis zei op een bijeenkomst van het Rechtsfront: 'De nationaalsocialistische principes komen (...) het duidelijkst tot uiting in het strafrecht.'⁴ Tal van kwesties, zoals de afschaffing van de voorwaardelijke veroordeling, de invoering van nieuwe 'ontucht'-bepalingen, de strafbaarstelling van bloedschande (incest), de nieuwe voorschriften ter bestrijding van het kwellen van dieren, de verdubbeling van de geldboetes en de invoering van het strafbevel, bleven in dit artikel buiten beschouwing. Ook met dat nieuwe strafrecht kregen de juristen te maken. De vraag rijst: hadden zij niet (vaker) hun stem moeten verheffen tegen de ontaarding van het strafrecht? ■

Nationale VGN Geschiedenisconferentie

*De toekomst van het geschiedenisonderwijs:
nationaal of internationaal?*

Vrijdag 6 maart 2015

Reserveer deze datum vast in uw agenda. Op deze bijzondere dag staat de toekomst van het geschiedenisonderwijs centraal.

Ontmoet collega's uit het hele land, maak kennis met toonaangevende musea, uitgeverijen en instellingen, laat u inspireren door sprekers van naam en ga actief aan de slag tijdens de workshops.

Houd Kleio, de website www.vgnkleio.nl en het Twitter-account @gsonderwijs in de gaten voor meer informatie!

Duitse oorlogsdichters

Een kleine zoektocht naar Duitse oorlogspoëzie

Engelstalige war poets als Siegfried Sassoon, Wilfred Owen en John McCrea zijn wereldwijd bekend en worden nog altijd veel gelezen. De namen Wilhelm Klemm, Karl Kraus en Georg Trakl spreken veel minder tot de verbeelding. Toch bestaat er in het Duitstalige gebied meer dan genoeg oorlogspoëzie over de Eerste Wereldoorlog.

Daan Schuijt is
hoofdredacteur van
Kleio.

In 1929 verschenen twee oorlogsklassiekers. Van de hand van Robert Graves *Goodbye to all that* (in een schitterende vertaling van Guido Golüke onder de titel *Dat hebben we gehad*) en door Erich Maria Remarque *Im Westen nichts Neues*. Het bewees dat er op het schrijven over de zinloosheid en de gruwelijkheden van de loopgraven geen Brits monopolie rustte. Toch is de waardering voor het Duitse oorlogsproza en de poëzie altijd achtergebleven bij die voor de Engelse. Nu wisten de Duitsers zelf lange tijd ook niet goed wat ze met hun *Kriegslyrik* aan moesten. In de analyses werd er een duidelijke scheiding aangebracht tussen de loopgraven en het thuisfront. Gedichten die in het heetst van de strijd door

'Op het schrijven over de zinloosheid en de gruwelijkheden van de loopgraven rustte geen Brits monopolie'

de soldaten zelf werden geschreven gingen over de zinloosheid van de strijd. De dichters die op veilige afstand zaten, verheerlijkten de oorlog in hun propagandistische verzen. Die simplistische tweedeling is ontoereikend om de grote variëteit aan oorlogsgedichten te rangschikken. Ook de gedichten van de frontsoldaten stonden bol van chauvinisme en nationalistische gevoelens, terwijl misschien wel de beste pacifistische gedichten aan een bureau in Basel door Hermann Hesse werden geschreven. Bovendien waren de overweldigende ervaringen en indrukken van de Eerste Wereldoorlog een belangrijke voedingsbodem voor modernisme in literatuur en poëzie.

Arbeiterdichter

Tijdgenoten spraken van een literaire explosie gedurende het eerste halfjaar van de oorlog. Alleen al in augustus 1914 zouden er volgens een literair criticus meer dan anderhalf

miljoen gedichten zijn geschreven. Het Duitse leger bestond uit legioenen van dichters! Dat bleek wat overdreven. De poëzie bloeide weliswaar op, maar het grootste aandeel daarin hadden leraren, studenten, professoren en zowel katholieke als protestantse geestelijken. Leden van de grootstedse en vaak universitaire opgeleide burgerij voor wie poëzie geen nieuw verschijnsel was.

Een echte *Frontdichter* was Heinrich Lersch die als autodidact tijdens de oorlog zijn eerste werk publiceerde. Lersch werd geboren in Mönchengladbach en ging bij zijn vader als ketelmaker in de leer. Hij werkte in verschillende Zuid-Duitse steden toen de oorlog uitbrak en hij zich als vrijwilliger aanmeldde. Lersch is een van de bekendste vertegenwoordigers van wat men in Duitsland de *Arbeiterdichter* noemt: ongeoevende dichters uit de arbeidersklasse die hun ervaringen onverbloemd en zonder veel stilistische kunsten beschreven. Lersch was binnen deze groep weer een uitzondering, omdat de meeste *Arbeiterdichter* al voor het uitbreken van de oorlog publiceerden in kranten en pamfletten. Hoewel de inhoud wat eenduidigheid betreft, afweek van de gangbare norm, nam men wel de gebruikelijke dichtvormen over.

Heinrich Lersch aan
zijn schrijftafel.

Verspreiding en waardering

De snelste weg naar publicatie was het opsturen van een gedicht naar de krant, waarbij een plaatselijk of regionaal dagblad meestal minder kritisch was dan een grote landelijke krant of weekblad. Daarnaast waren er de culturele tijdschriften, zoals het satirische *Simplicissimus* of het literaire *Neue Rundschau*. Belangrijke media voor de modernistische oorlogsdichters waren het oorlogskritische tijdschrift *Die Aktion* (uitgegeven door Franz Pfemfert, politiek geestverwant van Karl Liebknecht en Otto Rühle en beschermeling van Egon Schiele), het expressionistische *Der Sturm* van Herwarth Walden en *Die Weißen Blätter* dat in Zürich eerst door Franz Blei (hij vertaalde onder meer Charles Baudelaire en bij hem debuteerden Franz Kafka en Robert Musil) en later door René Schickele werd uitgegeven.

Van minstens zo groot belang voor de verspreiding van gedichten was de mondelinge overlevering. Op scholen leerden kinderen de gedichten met de kenmerken van het Duitse heldendom, de Duitse volksaard en zeden en gewoonten uit het hoofd. Het bekendste voorbeeld daarvan is *Für Uns* door de scholier Reinhold Samuelsohn om een aan het oostfront gesneuvelde leraar van een gymnasium

in Charlottenburg (Berlijn) te herdenken. Het werd opgenomen in de bundel *Alte und neue Kriegslieder für den Schulgebrauch* uit 1917. Voor volwassenen werden overal in Duitsland in het parochiehuys, het vakbondsgebouw of in de kantine van de sportvereniging speciale dichtavonden georganiseerd. Niet alleen om de vaderlandsliefde te vieren, maar ook om elkaars verdriet over gevallen echtgenoten, zonen en broers te delen. Lersch' *Soldatenabschied* en Ernst Lissauers *Haßgesang gegen England* waren bij dit soort gelegenheden favoriet. Sommige dichters gingen zover om de soldaten aan het front te bezoeken en ze met hun verzen een hart onder de riem te steken. Een sprekend voorbeeld in dit verband is Richard Dehmel. Hij was een van de grote namen uit de Duitse literatuur van voor de Eerste Wereldoorlog. Zijn gedichten zijn door onder meer Arnold Schönberg, Richard Strauss en Kurt Weill op muziek gezet. In 1916 raakte hij gewond en vier jaar later zou hij aan zijn verwondingen overlijden. In de tussentijd bezocht hij meerdere malen het front om gedichten voor te dragen. ►

Duitse soldaten richten hun geweren op de vijand in een loopgraaf op de grens met België.

De Duitse schrijver en dichter Richard Dehmel als soldaat in de Eerste Wereldoorlog.

► *Innere Emigration* is de naam voor de houding van kunstenaars, schrijvers en geleerden die in de tijd van het nationaalsocialisme tegen het regime waren, maar ervoor kozen om in Duitsland te blijven.

De *Weihnachts*-gedichten door Rudolf Alexander Schröder, werk van de *Arbeiterdichter* Karl Bröger en van Josef Winckler die in de Weimartijd de bestseller *Der Tolle Bomberg* schreef, werden volgens Dehmer het meest op prijs gesteld.

Andere toon

Naarmate de oorlog voortduurde, veranderde het karakter van de Duitse oorlogspoëzie. De hels razende stormmuziek van de eerste oorlogsmaanden verstomde en maakte plaats voor ernstige mannenstemmen en stil treurende moeders en echtgenotes, aldus Gustav Manz in het tijdschrift *Neue Rundschau* in 1915. *Mutterlyrik* vormt bijna een zelfstandig genre binnen de oorlogspoëzie. Het betreft dan vooral de inhoud – literatuurrecensenten spraken van poëtisch gevormde *pietà* – terwijl de vorm en kwaliteit sterk uiteenlopen. Een goed voorbeeld is de uit een oud adellijk geslacht afkomstige Isolde Kurz (1853-1944).

In 1916 verscheen haar bundel *Schwert aus der Scheide* met daarin het gedicht *Die Deutsche Mutter* met als eerste regel: ‘Mutter, wann kehrt der Vater nach Haus?’ De indruk van louter sentimenteel gesnotter zou geen recht doen aan de *Mutterlyrik*. Naast het verdriet over het verlies en de eenzaamheid is er de troostende gedachte dat zoon- of manlief voor een hoger doel is gestorven: voor het vaderland. Vrijwel iedere familie verloor wel iemand, het was zaak dapper te zijn en door te zetten; geen vrouw was de enige met verdriet. Hoorde je de treurende moeders aan het thuisfront, de ernstige mannenstemmen kwamen uit de loopgraven. De mechanisering en totaliteit van de oorlog schiep daar als het ware een heel nieuwe mens. Een mens die min of meer buiten zichzelf trad en onderdeel van de oorlogsmachine werd. Een koele robot met hypergevoelige zintuigen en dodelijke krachten. Het is een beeld dat in stromingen als het futurisme en het expressionisme gebruikt werd.

Van Bruno Frank (1887-1945) verscheen in december 1914 in tijdschrift *Simplicissimus* het gedicht *Der neue Ruhm* over de heroïsche zelfoverwinning. Frank vluchtte na de machts-overname van Hitler in 1933 direct naar de VS – hij schreef er onder meer het script voor de film *The hunchback of the Notre Dame* – en is daarmee boven iedere verdenking verheven. Dat geldt niet voor Ernst Jünger die in zijn na-oorlogse geschriften als geen ander de mannelijkheid, daadkracht en onverschrokkenheid als zuivere kenmerken van die door de oorlog voortgebrachte menssoort beschrijft. Zijn controversiële *In Stahlgewittern* was een van Hitlers favoriete boeken. Als eigengereide aristocraat paste Jünger niet goed in het ideaalbeeld van de nazi's. Jünger distantieerde zich op zijn beurt nadrukkelijk van de partij, al deelde hij wel enkele van haar opvattingen over leiderschap en collectiviteit. Toen Hitler aan de macht kwam, bleef Jünger in Duitsland en koos daarmee voor de zogenaamde *Innere Emigration*, wat zijn reputatie nadien weinig goeds deed.¹

Langemark

Wie de Duitse begraafplaats Langemark in Poelkapelle betreedt, kan er duidelijk de verbintenis tussen de twee wereldoorlogen zien. Al vanaf 1915 doet het terrein dienst als begraafplaats voor Duitse soldaten. Maar daarvan zijn er meer in West-Vlaanderen.

Sinds de oorlog liggen er tientallen verspreid over de regio. Terwijl de Fransen en Engelsen hun doden met eer op grote begraafplaatsen te rusten legden, moesten de Duitsers lang wachten op een fatsoenlijke plek. Vanaf de jaren twintig verzamelden de Duitsers steeds meer slachtoffers op Langemark, maar het duurde nog tot 1932 voordat het terrein als officiële Duitse militaire begraafplaats kon worden geopend. Het heeft nog geen kwart van de oppervlakte van het Britse *Tyn Cot*, maar op Langemark liggen wel bijna vier keer zoveel soldaten.

'Hitler sprak de taal die hij had gelezen in de krantjes aan het front, met daarin het werk van de Duitse oorlogsdichters'

De begraafplaats wordt ook de *Studentenfriedhof* genoemd. In 1914 verspreidde de Duitse legerleiding het gerucht dat een groep jonge studenten vlak bij Langemark de westelijke linie had doorbroken, terwijl zij *Deutschland, Deutschland über alles* zongen. Het was een poging om het vastlopen van de Duitse troepen te maskeren. Later maakte Hitler gretig gebruik van deze mythe om jongeren aan te sporen het vaderland te dienen.

Aan de achterkant van de ingang van de *Friedhof* bevindt zich in brons de tekst *Deutschland muss leben, und wenn wir sterben müssen!* Met die zin eindigt iedere strofe van het gedicht *Soldatenabschied* dat Heinrich Lersch als ongeïnteresseerd dichter in zijn naïeve enthousiasme in de zomer van 1914 naar een regionaal krantje in het Rijnland stuurde. Al snel werd het een beroemd gedicht dat na de oorlog beslist niet verdween. De opofferingsgezindheid, het hogere doel van het vaderland, het collectief boven het individu: als arbeidersjongen appelleerde hij aan allerlei nationaalsocialistische idealen. In 1933 stond hij als een van de 88 schrijvers op een lijst van trouwste aanhangers van Hitler. Lersch omarmde de nieuwe orde en las zijn oorlogsgedichten op bijeenkomsten van de Hitlerjugend voor. In 1936 stierf hij op 46-jarige leeftijd aan een longaandoening, het gevolg van een verwonding in de Eerste Wereldoorlog.

In juni 1940 reisde Hitler zijn troepen achterna richting Frankrijk. Hij bracht twee dagen in de Westhoek van Vlaanderen door. Hij bezocht Ieper en Langemark. Op de begraaf-

plaats legde hij een krans ter nagedachtenis aan de gevallenen, bezocht de *Soldatenfriedhof* en las met instemming de woorden van Lersch. Zelf was Hitler tijdens de Eerste Wereldoorlog in het najaar van 1914 enige tijd gelegerd in Wijtschate, aan de zuidkant van Ieper, op een steenworp van Poelkapelle.

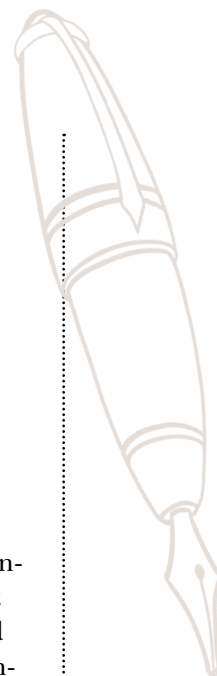
Hitlers war poets

De prominente plek die Lersch in de propaganda van Hitler kreeg – en die Lersch zelf graag vervulde – verklaart de moeizame verhouding van de Duitsers zelf en van wetenschappers en dichters uit andere landen met de Duitse oorlogspoëzie. Net als in Engeland was er een hausse aan nationalistische gedichten toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Net als in Engeland veranderde de toon toen de oorlog langer ging duren. En net als in Engeland bleef er hoop op de overwinning of geloof in de goedheid van het eigen land. Alleen bleef Engeland na de oorlog een democratie, terwijl de Republiek van Weimar min of meer sneuvelde onder het geweld van extreem links en rechts.

Veel oud-strijders vroegen zich af waarvoor zij hun leven in de waagschaal hadden gesteld toen ze de politieke spanningen en armoede in Duitsland overzagen. Zij zagen Hitler als een van hen, een gewone soldaat uit de loopgraven, gezegend met een enorm retorisch talent. Hij sprak hun taal toen hij het had over kameraadschap, opofferingen en het grote vaderland. Het was precies de taal die Hitler zelf had gelezen in de krantjes en tijdschriften aan het front, met daarin het werk van de Duitse oorlogsdichters Lersch, Jünger en Binding. ►

De Duitse begraafplaats Langemark in België, waar de inscriptie van Heinrich Lersch te vinden is.

Oorlogsgedicht
van Ludwig Winder,
Kerstmis 1914.

Onbevangen houding

Het is moeilijk de Duitse oorlogsdichters onbevangen tegemoet te treden. Het Duitse Keizerrijk roept een beeld op van een met militaire precisie geleide oorlogseconomie. In rap tempo bouwde de nieuwe grootmacht aan een imposante vloot, een uitgestrekt spoorwegennet, veroverde het kolonies en ontwikkelde het superwapens, zoals het befaamde

**'Aanvankelijk was er enthousiasme:
de oorlog werd overal in Europa als een nieuw, spannend
en zelfs zuiverend fenomeen verwelkomd'**

kanon de 'Dikke Bertha' van de firma Krupp (420 mm houwitser). De vaderlandsliefde en oorlogszucht lijken daardoor groter dan in andere Europese landen en je bent geneigd die gevoelens in de Duitse gedichten uit de zomer van 1914 euforischer weerspiegeld te zien dan bij de Engelse *war poets*. Daarnaast speelde de Eerste Wereldoorlog een belangrijke rol in de denkbeelden en propaganda van Hitler. Zodra je een Duits oorlogsgedicht uit 1914-1918 leest, ga je al snel opzoeken of de dichter of zijn werk, al dan niet met instemming, nadien door de nazi's is gebruikt. Toch blijft er meer dan voldoende over. In de

tijdschriften die opkwamen als vaandeldragers van de modernistische literaire stromingen van het begin van de twintigste eeuw kom je zowel experimentele als anti-oorlogsgedichten tegen. Het gebeurde zelfs dat Duitse gedichten in tijdschriften als *Die Aktion* of *Neue Rundschau* positieve kritieken vanuit Engeland of Frankrijk kregen van dichters en schrijvers die tot het uitbreken van de oorlog in steden als Heidelberg, Keulen of Berlijn hadden gestudeerd.

Zowel de gevestigde als aanstormende dichters behoorden tot de (Europees georiënteerde) elite en in dit opzicht zie je veel overeenkomsten tussen de ontwikkeling van de Duitse oorlogspoëzie en die in Engeland. Er was aanvankelijk enthousiasme: de oorlog werd overal in Europa als nieuw, spannend en zelfs zuiverend fenomeen verwelkomd. Toen bleek dat de soldaten met kerst niet thuis zouden zijn, veranderde de toon. De ontberingen aan het front, de verveling, de zinloosheid, maar ook de depersonalisatie, de ontkenning van het individu, de overwinning op de angst: in diverse toonaarden en vormen schreven de dichters hun strofen. ■

Dit artikel is een eerste kennismaking met Duitse oorlogspoëzie. Op de *Kleio*-website vindt u nog tien gedichten, waar mogelijk met een Nederlandse vertaling en uitleg over de context en/of dichter. De literatuurlijst bevat suggesties om verder te lezen. De bundels door Geert Buelens vormen daarbij een uitstekend startpunt. www.vgnkleio.nl/kleio

Literatuur

- Baird, J. W., *Hitler's war poets. Literature and politics in the Third Reich*, New York 2008.
- Buelens, G., *Europa Europa! Over de dichters van de Grote Oorlog*, Antwerpen 2008.
- Buelens, G., *Het lijf in slijk geplant. Gedichten uit de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen 2008.
- Detering, N. en Fischer, M. en Gerdes, A.M. (eds.), *Populäre Kriegsliteratur im Ersten Weltkrieg*, Münster 2013.
- Jünger, E., *Oorlogsroes* (oorspronkelijke titel: *Im Stahlgewittern* – vertaling uit het Duits door Nelleke van Maaren), Amsterdam 2002.
- Walter, G. (ed.), *The Penguin Book of First World War Poetry*, Londen 2004.

De strijd om de 'onbekende soldaat op het paard'

Persoonlijke overdenkingen bij de Euroclio-conferentie in Ohrid

Een bezoek aan de Euroclio-conferentie in Ohrid, Macedonië, zette Gijs van Gaans aan het denken over het vak geschiedenis en hoe dat in Europees verband van belang kan zijn. De omgeving waarin de conferentie werd gehouden speelde daarbij een belangrijke rol. Want op de Balkan beleeft men de geschiedenis intens.

Ik plaag mijn studenten regelmatig met de vraag waarom zij 'die arme leerlingen eigenlijk lastig willen vallen met geschiedenis?' Zodoende hoop ik ze constant na te laten denken over wat zinvol geschiedenisonderwijs is. Een heldere opvatting over die zinvolheid helpt hen relevante doelen te stellen in hun onderwijs en daar vervolgens de lessen op in te richten. Die discussie blijkt niet eenvoudig, zeker voor sommige beginnende studenten. Voor hen is geschiedenis vaak nog een verzameling interessante verhalen en feiten. Zij vragen zich vooral af in hoeverre lesgeven zinvol is voor henzelf. Andere studenten hebben er al wat meer over nagedacht. Zij dragen aan dat geschiedenis leerlingen leert 'fouten uit het verleden niet meer te maken'. Dat leren komt vaak wel neer op het vervangen van misconcepties door de 'juiste' beelden van de geschiedenis.

Zelf worstel ik nog steeds met mijn eigen vraag. Volgens mij is dat ook de enige juiste omgang met dit probleem van de zinvolheid: het moet een open discussie blijven. Afgelopen april vielen er echter enkele puzzelstukjes op hun plaats, tijdens de jaarlijkse conferentie van Euroclio. Deze werd gehouden in Ohrid, een plaats in het zuiden van Macedonië. Tijdens deze conferentie dachten docenten en docentenopleiders van het schoolvak geschiedenis vanuit heel Europa samen na over de vraag hoe cultureel erfgoed grensoverschrijdend kan worden. Juist daar, op de Balkan, werd mij duidelijk, dat het schoolvak geschiedenis, en dan met name historisch denken en de ontwikkeling van een geschoold historisch ►

Gijs van Gaans is docentenopleider en vakdidacticus aan de Fontys Lerarenopleiding Tilburg.

Het plein in Skopje met het beeld van de 'onbekende soldaat op het paard'. Of is het toch Alexander de Grote? Foto: Rašo.

Boven: Griekenland en Macedonië in 336 v.Chr. ten tijde van de dood van Philippos II. Rechts: De vlag van Grieks Macedonië, met daarop de zon van Vergina. Dit symbool werd door Alexander de Grote in zijn gehele rijk gebruikt. Aanvankelijk koos ook de voormalige Joegoslavische Republiek Macedonië voor dit symbool op haar vlag, maar dit is onder druk van Griekenland veranderd.

besef, van onschatbare waarde is voor de ontwikkeling van vrede en democratie in Europa. Wat volgt is een persoonlijk verslag en een eigen analyse. Ik waan me zeker geen specialist op het gebied van de Balkan en slechts een beperkte specialist op het gebied van didactiek. Toch hoop ik duidelijk te kunnen maken hoe belangrijk het werk is van zowel onze collega's ter plekke als dat van Euroclio.

Alexander de Grote

Mijn collega en ik arriveerden iets eerder in Skopje, de hoofdstad van Macedonië. We hadden daardoor ruim de tijd om de stad te verkennen. In het centrum werden we verrast door een grootschalig bouwproject, dat 'Skopje 2014' gedoopt was. Langs de Vardar-rivier, die door het centrum van de stad stroomt, verrezen een aantal nieuwe 'neo-neo-klassieke' gebouwen, waarvan de architectuur de band van het huidige Skopje met de klassieke oudheid en dan met name het kortstondig machtige Macedonische koninkrijk moet benadrukken. Deze gebouwen huisvesten binnenkort onder andere een gerechtsgebouw en een archeologisch museum. Ook zijn er over de rivier nieuwe bruggen gebouwd. Deze zijn versierd met allerlei Macedonische helden, van orthodoxe heiligen tot aan moderne vrijheidsstrijders en politici en worden 's avonds sierlijk verlicht. Het geheel glimt van nieuwigheid en een hervonden elan. Het centrum heeft twee grote centrale pleinen. Zij liggen tegenover elkaar aan beide kanten van de rivier en worden door de oudste brug van de stad met elkaar verbonden.

Op het noordelijke plein, dat tegen de oude stad aan ligt, staan twee immense beelden of beeldengroepen. De grootste van de twee beeldt Philippos II van Macedonië uit, de vader van Alexander de Grote. Voor het beeld van Philippos staat een iets kleinere groep beelden van Olympias met haar zoon Alexander de Grote. Zij is eerst afgebeeld als zwangere vrouw, daarna met Alexander als peuter en uiteindelijk met een iets oudere Alexander en haar man Philippos II als gelukkig gezinnetje. Misschien is het beter te stellen dat Olympias niet de centrale persoon is van deze groep, maar Alexander de Grote.

Aan de andere kant van het plein staat het bekende, reusachtige beeld van Alexander, dat direct doet denken aan de iconografie van Alexander de Grote, zoals dat onder andere bekend is van het vermaarde Alexandermozaïek, afkomstig uit het Huis van de Faun in Pompeï en nu te vinden in het Nationaal Museum van Napels. Een man, met halflang golvend haar, zit op een paard en is afgebeeld in een aanvallende houding. De sokkel is versierd met de Macedonische zon, zoals we die kennen uit de koningsgraven van Vergina, en met soldaten uit het leger van Alexander de Grote. Het beeld zelf staat recht tegenover dat van Philippos. Beide mannen kijken elkaar aan, waardoor de beeldengroep een esthetisch geheel vormt. Echter: onze gids verzekerde ons dat dit niet Alexander de Grote betrof, maar slechts een 'onbekende soldaat op het paard.' Iedere referentie aan de Macedonische held was puur toeval. Deze Macedonische uitleg is ontegenzeggelijk beïnvloed door het Griekse protest tegen het beeld. De Grieken vonden dat de Macedoniërs Alexander de Grote niet als cultureel erfgoed mochten claimen. De oude held was immers geboren in Pella, en die antieke stad lag in de moderne Griekse (!) provincie Macedonië. Volgens de Macedoniërs vormde het land dat tegenwoordig Macedonië wordt genoemd het grootste deel van het koninkrijk van Philippos en Alexander. Daarom hebben zij naar hun mening het recht om beide vorsten als deel van hun cultureel erfgoed op te eisen.

De antieke Macedoniërs

In de herfst van 2013 maakte ik een studiereis in die Griekse provincie Macedonië. Ook in Thessaloniki staat een beeld van Alexander de Grote, zij het een kleiner exemplaar. In Vergina is een schitterend museum gebouwd

over de oude Macedonische koningsgraven heen, waaronder naar alle waarschijnlijkheid dat van Philippos II. Ook de oude residentie Pella heeft haar eigen museum gekregen. De boodschap aan die kant van de grens is daarmee duidelijk: de belangrijkste plaatsen van het koninkrijk Macedonië, deze graven en het hof te Pella, lagen in wat nu Griekenland is. Daarmee is Alexander de Grote een Griek. De antieke bronnen zijn echter verdeeld over de etniciteit van de Macedoniërs. De Griekse geschiedschrijver Herodotos achtte hen wel Grieken: 'En dat deze nakomelingen van Perdiccas [een koning van Macedonië uit de vijfde eeuw v.Chr., GvG] Grieken zijn, zoals zij zelf beweren, weet ik toevallig zelf. En dat niet alleen, ik zal in de hierop volgende geschiedenis bewijzen dat ze Grieken zijn. Daarbij hebben de Hellanodikai, degenen die de Olympische spelen regelen, bepaald dat ze het zijn: toen Alexander [niet Alexander de Grote, GvG] graag aan de spelen wilde deelnemen en daarvoor de arena ingestapt was, wilden de Grieken die tegen hem zouden rennen hem uitsluiten. Zij zeiden dat Barbaren niet aan de wedstrijd deel konden nemen, maar alleen Grieken. Omdat Alexander bewees dat hij oorspronkelijk uit Argos [een stad in Zuidelijk Griekenland, GvG] kwam, werd bepaald dat hij een Griek was.' (Herodotos, *Historiën*, 5.22) Wanneer Philippos in de vierde eeuw voor Christus echter de Atheense autonomie bedreigt, trekt de Atheense orator Demosthenes de Griekse etniciteit van de Macedonische koning in twijfel: 'Hij is niet alleen geen Griek, noch verwant aan de Grieken, maar hij komt als Barbaar niet eens uit een eerbare plaats, maar is een vervelende lompe boer uit Macedonië, een plaats waar je nog niet eens een fatsoenlijke slaaf kunt kopen.' (Demosthenes, *Derde rede tegen Philippos*, 31). Demosthenes' rivaal, Isokrates, erkende in diezelfde tijd wel dat de Macedonische koning een Griek was.

Moderne historici geven aan dat de klassieke Grieken Macedonië als gebied eigenlijk niet als Grieks erkenden. Alleen het koningshuis gold als Grieks, maar werd geacht afkomstig te zijn uit het Zuid-Griekse Argos, zoals Herodotos al stelde.¹ Macedonië was dan ook geen natiestaat, zoals we deze uit de moderne geschiedenis kennen. Het was een verzameling vorstendommen onder leiding van het koningshuis van Philippos.² Tussen deze vorstendommen bestonden grote verschillen qua cultuur. In sommige gebieden in het binnenland stond men veel minder in contact met

'Philippos is een vervelende lompe boer uit Macedonië, een plaats waar je nog niet eens een fatsoenlijke slaaf kunt kopen'

de klassieke Griekse cultuur en sprak men in dialecten die niet als Grieks werden erkend. In de kustgebieden daarentegen, waarin Pella lag, waren de Griekse invloeden veel groter. Het is aan de andere kant ook maar de vraag in hoeverre de gemiddelde Macedonische soldaat zich een Griek voelde. Naar alle waarschijnlijkheid vond hij de Grieken zwakke snobs, die niet bestand waren geweest tegen de Macedonische macht. Een dergelijke soldaat was trots op zijn eigen, Macedonische, identiteit.

Daarbij moet worden bedacht dat etniciteit in de oudheid anders werd gedefinieerd dan in de moderne tijd. De Griekse 'etnische' identiteit werd vanaf de vijfde eeuw v.Chr. steeds minder gekoppeld aan een afkomst en meer aan culturele kenmerken, zoals de taal die een bepaald volk sprak.³ Alexander de Grote lijkt ontegenzeggelijk opgegroeid te zijn binnen die Griekse cultuurwereld. Sommigen beschouwden hem daarom als 'Griek'. Zijn wortels lagen echter in de periferie van de Griekse wereld, waar die cultuur niet altijd doorgedrongen was. Alexander behoorde tot beide cultuurwerelden.

Intense beleving van geschiedenis

Een vluchtige historische studie leert ons dus dat het moeilijk is een van beide partijen, Grieken of Macedoniërs, gelijk te geven. Ja, als koning regeerde Alexander de Grote over het huidige Macedonië, maar in hoeverre hij zich etnisch met deze gebieden verbonden voelde, is maar de vraag. Desalniettemin vinden beide landen het lastig om dit erfgoed te delen. Vooral de Grieken lijken bang dat

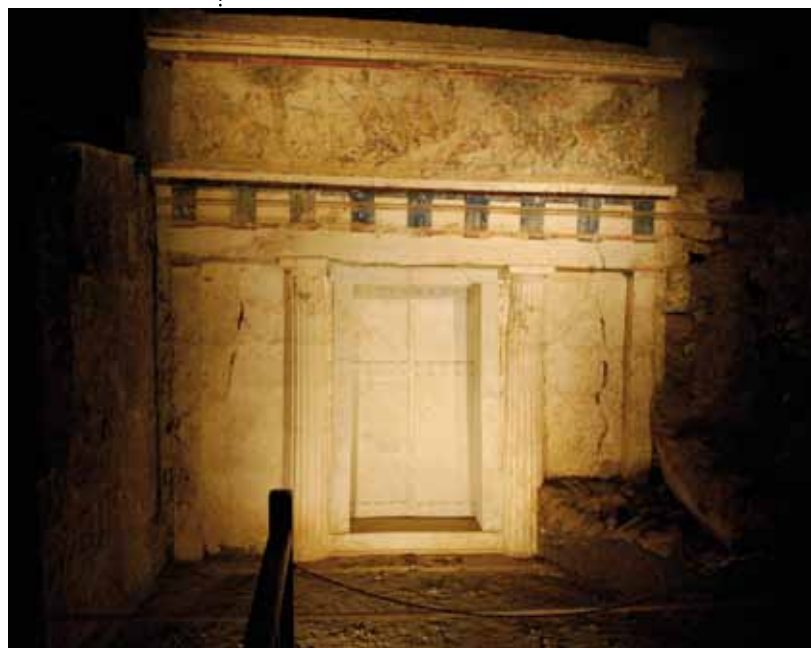
- ▶ Henk Singor, *De komst van Alexander. Alexander de Grote en zijn nalatenschap in Azië*, Ambo (Amsterdam 2010) pag. 23-24; Jona Lendering, *Alexander de Grote. De ondergang van het Perzische Rijk*, Athenaeum-Polak & Van Gennep (Amsterdam 2005) pag. 26.
- ▶ Robin Lane Fox, *Alexander de Grote*, vertaald uit het Engels door Victor Verduin, Arbeiderspers (Amsterdam en Antwerpen 1993) pag. 36-43.
- ▶ Jonathan M. Hall, *Hellenicity. Between Ethnicity and Culture*, The University of Chicago Press (Chicago en Londen 2002) pag. 90-172.

► Meer informatie vindt men online op de site van Euroclio, zoals op: <http://tiny.cc/euroclio>

► O.a. Peter Seixas en Tom Morton, *The Big Six Historical Thinking Concepts* (Toronto 2013) pag. 136-167.

► Carla van Boxtel en Janet van Drie, *Historical reasoning: towards a framework for analyzing students' reasoning about the past*, *Educational Psychology Review*, 20 (2) (2009), pag. 87-110.; Dick van Straaten (red.), *Historisch denken* (Assen 2012).

de Macedoniërs op basis van deze historische claims gebieden in de Griekse provincie Macedonië claimen. Deze bovenstaande casus is slechts een voorbeeld van hoe men op de Balkan met het verleden omgaat. Op de Balkan, en daar reken ik Griekenland voor het gemak ook onder, beleeft men de geschiedenis intenser dan in het door het post-modernisme beïnvloede Noordwest-Europa. De geschiedenis gaat op de Balkan nog echt ergens over: onder andere over identiteit en over politieke belangen. Helaas staat een dergelijke ervaring een gezonde verhouding tot het verleden in de weg. Een beetje historische sensatie kan mensen motiveren om zich te verdiepen in het verleden, maar een dergelijke hoeveelheid leidt tot een ongezond historisch besef. Bijna 2400 jaar zijn verstreken na de dood van Alexander de Grote. De politieke kaart van de Balkan is meerdere malen her-

De ingang tot het graf van (waarschijnlijk) Philippos II in Vergina, Griekenland. De deur is gemaakt van marmer in Dorische stijl. Foto: Sarah Murray. Rechtsboven: Een mozaïek met een afbeelding van Craterus die Alexander van een Perzische leeuw redt. Uit Pella, Griekenland. Foto: Miriam Mollerus.

tekening en het gebied is constant beïnvloed door andere culturen. Er is daardoor weinig continuïteit met het verleden aan te geven, hoe graag mensen dat ook willen. Juist deze sensatie bemoeilijkt het lesgeven in geschiedenis voor onze collega's daar. Een collega uit Montenegro vertelde mij dat hij graag wat meer kritisch historisch redeneren wilde aanleren, maar dat dat hem zijn baan zou kosten. Zowel ouders als schoolleiding zouden het niet accepteren als hij van het populaire en eenzijdige beeld van de geschiedenis zou afwijken. Dat gold vooral voor die onderdelen van de geschiedenis die als wezenlijk worden beschouwd voor de nationale identiteit.

Enkele collega's uit die regio gaven aan dat het lesgeven over de oorlog van de jaren negentig sowieso onmogelijk is. Daarvoor is dat onderwerp nog te gevoelig.

En toch geven deze geschiedenisdocenten de moed niet op. Een belangrijk onderdeel van de conferentie was de presentatie van een bundel met activerende werkvormen. Deze bundel was samengesteld door historici en docenten vanuit de hele westelijke Balkan en kreeg de titel: *Once Upon a Time... We lived together*. Thema's uit het gezamenlijke verleden en de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen worden behandeld aan de hand van bronnen en via open vragen.⁴ Hoewel men vanuit een westers perspectief misschien wat meer kritische vragen had mogen stellen, is dit materiaal in de huidige omstandigheden al erg progressief te noemen. De bundel wordt in meerdere talen vertaald, zodat hij door docenten uit het hele gebied gebruikt kan worden. Euroclio steunde de totstandkoming. Deze organisatie heeft lokale lerarenverenigingen geholpen zich te organiseren en ze vervolgens ondersteund. Het doel was het geschiedenisonderwijs in de regio te beschermen en zelfs te verbeteren. Tegelijkertijd bracht de organisatie collega's uit allerlei Europese landen samen.

Beelden van het verleden

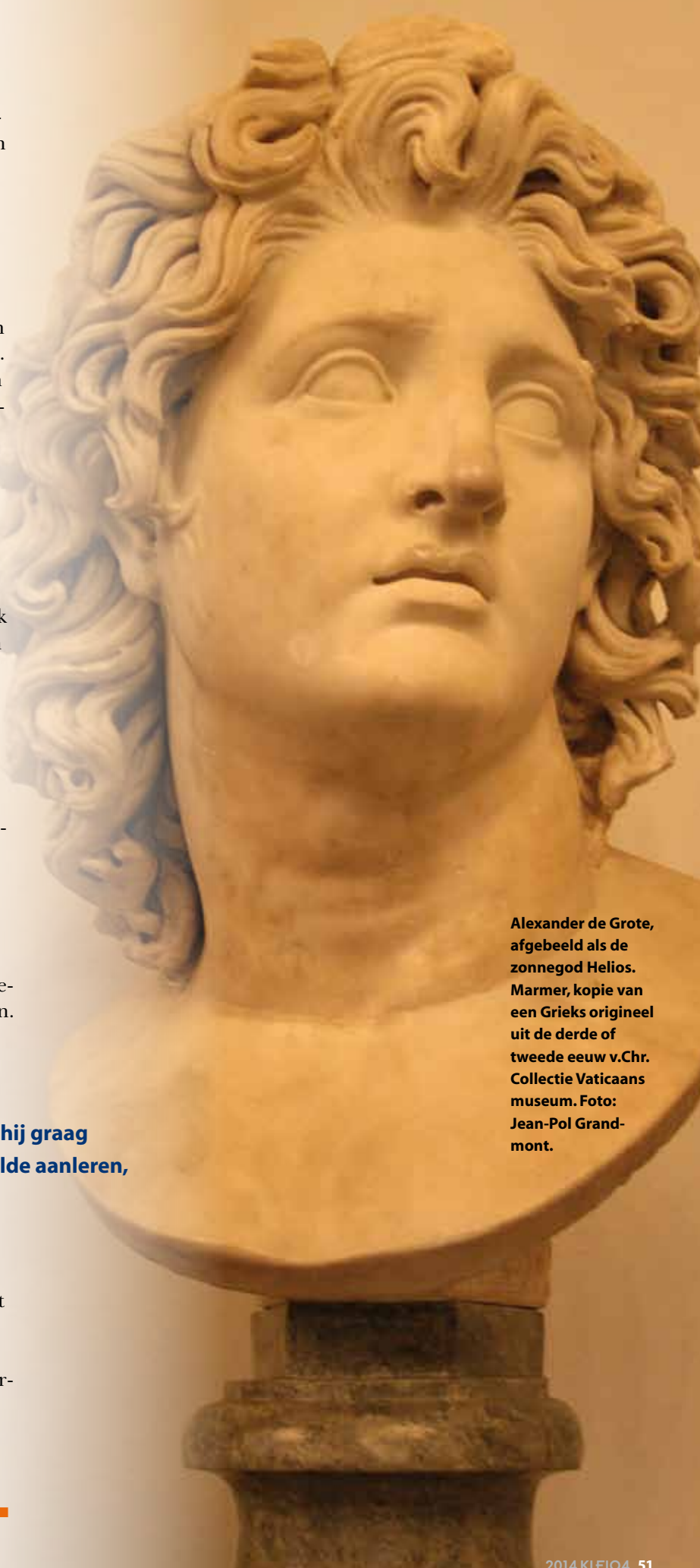
Een dergelijk platform is naar mijn mening hard nodig. Allereerst geeft het docenten binnen Europa de kans om van gedachten te wisselen over het doel en de didactiek van het schoolvak. Zo valt op deze bijeenkomsten bijvoorbeeld regelmatig de term 'multiperspectiviteit'. Ook het voorbeeld van Alexander de Grote draait daar om. Het aanleren van een juiste omgang met meerdere historische perspectieven is lastig.⁵ Om het perspectief van historische actoren te begrijpen, moet de historische context meegewogen worden. Ook vinden leerlingen het vaak moeilijk om te snappen dat verschillende beelden van het verleden plausibel zijn, maar dat dat ook weer

niet betekent dat daarmee alle beelden even plausibel zijn. In bepaalde regio's binnen Europa lijkt de acceptatie van meerdere beelden over een gezamenlijk verleden het hoogst haalbare. Door met elkaar in discussie te blijven kunnen we als docenten geschiedenis de ruimte voor een historisch correcte omgang met de multiperspectiviteit vergroten. Ook steunen we onze collega's ter plekke in hun werk het geschiedenisonderwijs te verbeteren alleen al met onze aanwezigheid en aandacht. Maar het mes snijdt aan twee kanten. Binnen onze opleiding werken we hard aan de didactische vertaalslag van 'historisch redeneren' en het 'aanbrengen van een geschoold historisch besef' naar de lespraktijk voor zowel het tweedegraads- als het eerstegraadsveld. Voor historisch denken zijn al aardige handvatten aangereikt. Men kan dan denken aan het relevante artikel van Carla van Boxtel en Janet van Drie en het toegankelijke handboek *Historisch denken*, onder redactie van Dick van Straaten.⁶ Met historisch besef worstelen we wat meer, aangezien er meer theoretische discussie omtrent dit onderwerp lijkt te zijn. Onze Europese collega's scherpen ook ons denken aan.

Dit soort conferenties draagt mijns inziens nog iets veel wezenlijkers bij aan onze ontwikkeling: het drukt ons op de feiten omtrent de noodzaak van goed geschiedenisonderwijs voor een vreedzaam Europa. Jongeren die zelfstandig op een goed beredeneerde wijze open en kritisch leren omgaan met een (gedeeld) verleden hebben belangrijke competenties voor een actief burgerschap verworven. Een dergelijke houding gaat verder dan het slechts accepteren van meerdere bevolkings-

'Een collega uit Montenegro vertelde dat hij graag wat meer kritisch historisch redeneren wilde aanleren, maar dat dat hem zijn baan zou kosten'

groepen in binnen- en buitenland en hun respectievelijke beelden van het verleden, het stelt ze in staat vooral kritisch te kijken naar hun eigen verleden en daarover de discussie aan te gaan met anderen. Juist nu het cultuurconservatisme en de bijbehorende aandacht voor een nationaal narratief binnen Europa belangrijker lijkt te worden, is de internationale kruisbestuiving, zoals een organisatie als Euroclio deze mogelijk maakt, noodzakelijk. ■

Alexander de Grote, afgebeeld als de zonnegod Helios. Marmer, kopie van een Grieks origineel uit de derde of tweede eeuw v.Chr. Collectie Vaticaanse museum. Foto: Jean-Pol Grandmont.

'Misschien leren we over twintig jaar

Liesbeth Mol is docent in groep 8 van basisschool De Meent in Waalre. Ze deelt haar ervaring over het werken met ICT in haar geschiedenislessen, die ze sinds vorig schooljaar laat uitvoeren als project.

Hoe lang werk je al in het onderwijs?

In 2001 ben ik als zij-instroomer in het basisonderwijs gestart. Daarvoor ben ik acht jaar lang TOA bij biologie geweest, dus met leerlingen was ik al ervaren.

Ruben (groep 8):
'Je leert heel goed samen te werken en je leert de kinderen in de klas daarvoor heel goed kennen.'

Toen had je zeker alleen een krijtje en een werkschrift?

Ja, in 2001 was er nog een krijtbord. Vijf jaar geleden kregen we digiborden op onze school en was het gebeurd met het krijtje. Sinds kort zijn er ook tablets voor onze leerlingen beschikbaar.

Wat was je eerste ervaring met ICT in de klas?

Dat kwam gek genoeg voort uit tijdnood. Ik wilde het eerste hoofdstuk uit de methode wat sneller behandelen. Ook vond ik de meeste geschiedenislessen wel erg veel op begrijpend lezen lijken. Dat wilde ik veranderen. Het hoofdstuk ging over de prehistorie en dat heb ik projectmatig aangepakt. Hierbij verdeelde ik de klas in zes groepen, die elk een specifieke onderzoeksvraag of opdracht kregen om uit te zoeken. Aan het einde van de drie lessen die ik hiervoor uittrok, gaven de

leerlingen elkaar presentaties over hun onderwerp. Ik had de groepjes zelf samengesteld, dus elk groepje had een sterke en zwakke leerling en ook de leiders en volgers waren goed over de klas verdeeld. Uiteindelijk heb ik ook de hoofdstukken jagers en boeren, monniken en ridders, steden en staten, een natuurlus en nu de Tijd van pruiken en revoluties op deze manier aangepakt.

Hoe reageerden je leerlingen?

De hele klas reageerde enthousiast. Behalve één leerling die bang was dat deze aanpak meer werk zou kosten, haha! Deze aanpak bracht de competitie in leerlingen naar boven, ze werden erg fanatiek om hun vraag of opdracht netjes af te ronden. Onze leerlingen zijn al gewend om hun spreekbeurten aan de hand van een powerpoint te geven, dus de stap naar een presentatie voor geschiedenis was erg klein. Na afloop van dit project zag ik een hardwerkende klas met als beloning hoge cijfers voor de toets.

Wat is de meerwaarde van nieuwe media voor het vak geschiedenis?

Ik denk dat het veel te bieden heeft. De mogelijkheden voor leerlingen om dingen op te zoeken zijn er groter door geworden. Ook kun je veel meer in je klas laten zien, zoals een digitale rondleiding door een museum.

Malou (groep 8):
'Het is leuker dus doe ik beter mijn best.'

Renée (groep 8):
'Ik leer er zo veel meer van omdat ik het zelf moet doen. Ik kan nu ook kiezen wat ik ga doen.'

Mobieltjes in de klas?

Nou, die zie ik liever als gebruiksvoorwerpen die je in kunt zetten dan dat ik ze moet verbieden. Het zou ook een gemiste kans zijn als je ze helemaal niet gebruikt in je onderwijs. Maar wel met een kanttekening, want als ik zeg dat de mobieltjes weg moeten, wil ik ze ook niet zien. Gelukkig zie ik mijn leerlingen de hele dag en heb ik het gelijk door als een telefoon onterecht gebruikt wordt.

Wat is de rol van ICT op jouw school?

Mijn school heeft een directeur die erg enthousiast is over alles wat met 21st century learning te maken heeft. Zo zijn er de laatste jaren in alle klassen digiborden en computers gekomen en is dit laatste aangevuld met tablets die we met de school delen. De tablets zijn steeds vaker bezet, dus mijn collega's zijn er ook mee bezig.

Hoe zie jij de toekomst van het onderwijs?

Ik denk dat wij aan de vooravond staan van een grote verandering. Er zijn de laatste jaren al zo veel nieuwe dingen bijgekomen die ons onderwijs hebben beïnvloed. Misschien leren we over twintig jaar wel zonder boeken. Ik ben zelf erg blij met de ICT-ontwikkelingen, al snap ik ook dat je lessen kwetsbaar kunnen zijn door de afhankelijkheid van een goede internetverbinding. ■

wel zonder boeken'

'Het zou een gemiste kans zijn als je mobieltjes niet gebruikt in je onderwijs'

Handige websites

- **Kahootquiz** – Quiz maken, dit kunnen leerlingen ook makkelijk zelf.
- **Plickers** – Leerlingen elektronisch laten antwoorden zonder dat een apparaat nodig is. Klinkt raar? Is het niet, kijk maar op de website.
- **Beeldbank** – De Beeldbank van Schooltv mag natuurlijk niet ontbreken.
- **Klasbord** – social media voor de basisschool.

Liesbeth Mol is te vinden op:

- **Twitter** - @liesmol65
- **Yurls.net**
- Blog **onderwijswijven.nl**. Zoek op 'geschiedenis'.

Alle links uit dit artikel zijn te vinden op de Kleio-website: **www.vgnkleio.nl/kleio**.

De verbeelding van oorlog

Oorlogstrips gebruiken in de les

Als het om het verstrippen van historische gebeurtenissen gaat, is oorlog een sterke inspiratiebron. In Nederland gaat het vaak over de Tweede Wereldoorlog, maar over de grenzen heen inspireert ook de Grote Oorlog en bijvoorbeeld de burgeroorlog in voormalig Joegoslavië tot ballon- of andere strips. Wanneer nu eens niet uit wordt gegaan van een klassikale behandeling van de Tweede Wereldoorlog met Eric Heuvelds *De Ontdekking*, *De Zoektocht* of *De Terugkeer*, hoe zou je de zee van oorlogstrips kunnen gebruiken in de les? Een verkenning aan de hand van op dit moment in de handel verkrijgbare oorlogstrips.

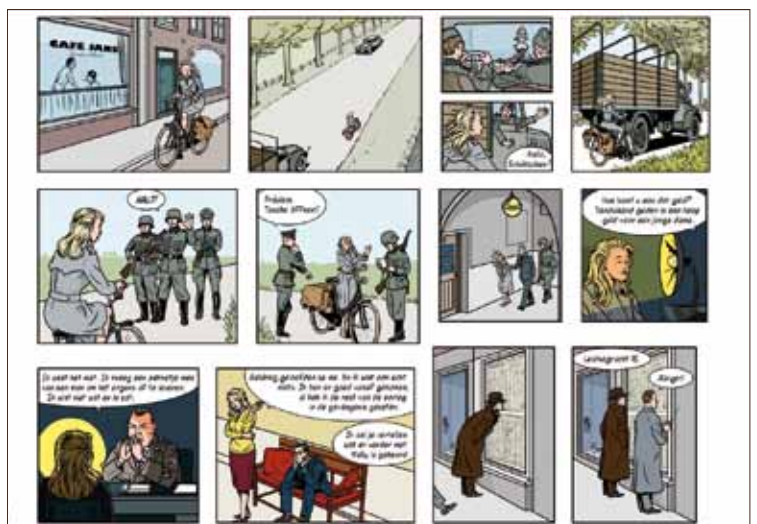
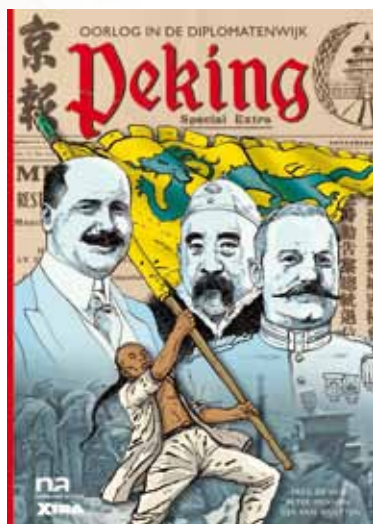
Ger Jan Onrust
is sectordirecteur
onderwijs op het
Sintermeerten-
college in Heerlen.

Oorlog heeft vele aspecten. Het gaat om gevechtshandelingen, verzet, adaptatie, collaboratie, vervolging, heldendom, lafheid, spionage, et cetera. Het gaat ook om soldaten en burgers, mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, (vermeende) vrienden en (vermeende) vijanden, daders en slachtoffers. Al deze zaken komen voor in strips. De beeldverhalen gaan over overbekende gebeurtenissen als de Slag om Arnhem, de loopgravenoorlog, het vallen van de atoombom, Jodenvervolging of het verblijf in een Jappenkamp. Ook minder bekende zaken zijn onderwerp van recente strips, zoals de ontsnapping van op transport gestelde Belgische Joden (Beroy & Toussaint, *Het konvooi*), Nederlandse diplomatie in Peking, de Armeense genocide, Russische spionage in Tokio (Isabel Kreitz, *De meesterspion. Stalins ogen in Tokio*), de financiering van het verzet (online strip, zie www.walravenvanhall.nl) en de revanchistische daden van de Joodse Brigade kort na de Tweede Wereldoorlog (Marvano, *De joodse brigade*).

Voorstelling maken

Strips hebben als voordeel dat vrijwel alles verbeeld kan worden. Daar waar bronnen ontbreken, kan toch een voorstelling worden gemaakt. Bronnen kunnen vermengd en direct verbeeld worden in het verhaal. Een van de meest recente voorbeelden hiervan is *Peking, Oorlog in de diplomatenwijk*, waarin stripmaker Fred de Heij een eeuw oude documenten uit het Nationaal Archief heeft vermengd in een zo getrouw mogelijk verhaal over de Nederlandse diplomatie als neutrale natie, dat de belangen van Duitsland behartigd. Deze strip is zo realistisch mogelijk, in andere strips voert symboliek de boventoon. Zo toont *Medz Yeghern, het grote kwaad* onbarmhartig op de kaft drie op de kop hangende mannen met boven op de brug zes in het gelid staande Arabische militairen. Rode spatten op de voorplaat maken de verbeelding compleet. De sobere strip is een aanklacht tegen de Ottomaanse vervolging van de Armeniërs. In het beeldverhaal (geen strip) *De kleuren van het getto* is

Links: *Peking, Oorlog in de diplomatenwijk* (2014).
Rechts: *Het verhaal van Wally van Hall* (2010), www.walravenvanhall.nl.

Fragment uit
'Slag om Arnhem'
van Hennie Vaessen.

het soms het ontbreken van een tekening dat de uitzichtloze positie van de Joden in het getto van Warschau weergeeft. En dan is er natuurlijk *Maus*, nog steeds dé maat waartegen alle historische graphic novels afgemeten moeten worden: de symboliek van de Joden als muizen, de Duitsers als katten, de Polen als varkens is nog steeds niet overtroffen, ook niet door maker Art Spiegelman zelf.

Hoe kan je al deze boeken gebruiken in de les, zonder dat er sprake hoeft te zijn van klassensets? Leerlingen kunnen (delen van) strips lezen en de inhoud afzetten tegen hun eigen geschiedenisboek. In hoeverre klopt het in het beeldverhaal geschetste beeld met het beeld in de methode? Waar vult de strip de methode aan? Welke 'onbekende' verhalen worden in de strip aangesneden? Waar gaat de strip te ver? Deze manier van werken maakt het mogelijk om ook minder realistische strips aan leerlingen te geven. Zo worden in *Haas* voortdurend onverantwoorde risico's genomen door de Brabantse verzetslieden. Ook de avonturenserie rond *Bud Broadway*, de strip waarmee Eric Heuvel naam maakte als WO II-verstripper, kan worden gebruikt. Zelfs *Captain America* en andere actieheldenstrips kunnen aan leerlingen worden gegeven.

Realistisch

Meer realistische strips zijn de driedelige serie *Slag om Arnhem* van Hennie Vaessen. Nu deze serie compleet is, richt Vaessen zich op de slag op de Grebbeberg. De realistische strips van uitgeverij Silvester, zoals *De laatste vlucht* (met onder meer een kamikaze-verhaal) en de tot drie delen uitgroeïende serie *De hel van het Oostfront* (grafisch overweldigend) zullen geïnteresseerde lezers krijgen. Overweldigend zijn ook de boeken van Keiji Nagazawa en Jacques

Meer tips

Over de oorlog in Indië is een van de betere Nederlandse graphic novels gepubliceerd, namelijk *Rampokan*, van Peter van Dongen. Charles Burki tekende in *Achter de Kawat* zijn verblijf in het Jappenkamp, de schipbreuk toen zijn schip door Amerikanen werd getorpedeerd en hoe hij de atoombom op Nagasaki overleefde. Erik de Graaf maakte *Scherven*, een noodlottige geschiedenis uit de meidagen van 1940. Het dagelijkse leven van een Amerikaanse soldaat tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog heeft Emmanuel Guibert opgetekend in *De oorlog van Alan* (drie delen). Over de rol van vrouwen in de oorlog zijn vorig jaar twee strips verschenen: *Elsie en Mairi*, *Engelen van Flanders Fields*, over vrijwillige Britse verpleegsters en *Oorlogsvrouwen*, vier heldinnenverhalen. Het eerste boek is van Eerste Wereldoorlogspecialist Ivan Petrus Adriaenssens, die eerder het zeer fraaie *Afspraak in Nieuwpoort* publiceerde.

Tardi. Tardi is dé verstripper van de loopgraavenoorlog. Met zijn grauwe, zeer kenmerkende strips weet hij de verschrikkingen van de oorlog aan het westfront op indrukwekkende wijze tot leven te brengen. Tardi heeft overigens de krijgsgevangenschap van zijn vader in de Tweede Wereldoorlog in *Ik René Tardi krijgsgevangene in Stalag IIB* geboekstaafd. Nagazawa laat zijn alter ego Gen de verschrikkingen van het leven na de val van de atoombom ondergaan. De negendelige manga (deel zes is recent in het Nederlands uitgegeven) is verfilmd en op YouTube te zien. Bij het ontbreken van filmmateriaal over de uitwerking van een atoombom is het deel (fragment 4) waarin dit wordt getoond wellicht het meest realistische beeld van de directe gevolgen van de bom. ■

Op de *Kleio*-site staat een uitgebreid artikel over het educatieve gebruik van strips met links en een titellijst van bruikbare graphic novels. Dit artikel is te vinden op <http://www.vgnkleio.nl/kleio/2011/10/26/lijst-van-historische-graphic-novels>.

Leren

Vanaf volgend jaar is oriëntatiekennis bij ons de hoofdmoot van het geschiedenisexamen. In Engeland is het kunnen oriënteren in de tijd een vaardigheid die al jaren centraal staat in het geschiedenisonderwijs. In dit artikel kijken we naar de vele ideeën, bevindingen en discussies die dat heeft opgeleverd. Wat kunnen wij daar in Nederland van leren?

van de Engelsen

Oriënteren in de tijd staat al jaren centraal in Engeland

Enige tijd geleden kreeg ik de opdracht om een onderzoekende blik te werpen op vakdidactische literatuur buiten Nederland. Vanwege de goed ontwikkelde, professionele kanalen waarlangs het wetenschappelijke debat over geschiedenisdidactiek gevoerd wordt, en de levendige discussies die dat oplevert, lag de focus daarbij op Engeland. Dat lijkt in eerste instantie een wat vruchteloze onderneming: als docent in Nederland heb je tenslotte te maken met de situatie hier, een situatie waar je bovendien weinig invloed op hebt. Je bekijkt de van bovenaf opgelegde exameneisen waar je leerlingen uiteindelijk aan moeten voldoen, en richt vervolgens je onderwijs in op een manier die daar zo goed mogelijk aan bijdraagt. Toch zijn er twee goede redenen voor een blik overzee. Allereerst kun je als docent meer voor ogen hebben dan dat je leerlingen hun examen halen, en dat geldt des te meer voor het vak geschiedenis. Iedere docent zal zo zijn voorkeuren hebben, van het opleiden van democratisch gezinde burgers tot het stimuleren van kritische vermogens. Daarbij kan een blik op het buitenland iets opleveren. Welke doelen stellen docenten zich in andere landen? En hoe richten ze hun onderwijs zodanig in dat deze doelen behaald worden? Een buitenlands geschiedeniscurriculum kan je als docent in Nederland inspireren, of op concrete ideeën over de indeling van je lessen brengen. Want hoe omvangrijk de exameneisen ook mogen zijn, gedurende een periode van meerdere jaren heb je genoeg tijd om zo nu en dan aan de gang te gaan met wat jij naast de exameneisen belangrijk vindt. Ten tweede is het niet ondenkbaar dat men ergens anders juist dezelfde doelen voor ogen heeft, dat leerlingen in het buitenland aan het einde van hun mid-

delbare school grotendeels hetzelfde moeten kunnen als de leerlingen in Nederland. Dan is het interessant om te kijken hoe het onderwijs daarop wordt ingericht. Mogelijk hebben ze met vergelijkbare exameneisen toch een ander curriculum samengesteld.

Big picture

In dit artikel richten we onze ogen op het Engelse geschiedeniscurriculum en het debat dat daarover gevoerd wordt. Centraal in het Engelse geschiedenisonderwijs staat het verkrijgen van de *big picture*, vergelijkbaar met de oriëntatiekennis die in Nederland vanaf volgend jaar zo belangrijk wordt. In Engeland zijn geschiedenisdocenten hier al jaren mee bezig. Hoe denken zij over de manier waarop je dat het beste kunt doceren?

‘Een buitenlands curriculum kan je als docent inspireren of op concrete ideeën brengen’

Voordat we ingaan op deze vraag, kijken we eerst kort naar de belangrijkste verschillen. Dat zijn er twee. In Engeland heb je een soortgelijke verdeling tussen onderbouw en bovenbouw als in Nederland, maar de Engelse overheid stelt anders dan in Nederland zeer specifieke eisen aan wat leerlingen aan het einde van de onderbouw moeten kunnen. Opvallend is daarbij hoe pittig deze eisen zijn: leerlingen moeten dan al een globaal historisch overzicht hebben, uit de voeten kunnen met continuïteit en verandering, causaliteit, vergelijkingen, verbanden, significantie, de kenmerken van historisch onderzoek, en begrijpen hoe bij geschiedenis verschillende interpretaties gemoeid zijn. Het lijkt er niet op dat Engelse docenten hier echt problemen ►

Jos Elzenga heeft zijn master voor een eerstegraads bevoegdheid docent geschiedenis aan de UvA zo goed als afgerond en loopt stage bij scholengemeenschap De Meergronden in Almere.

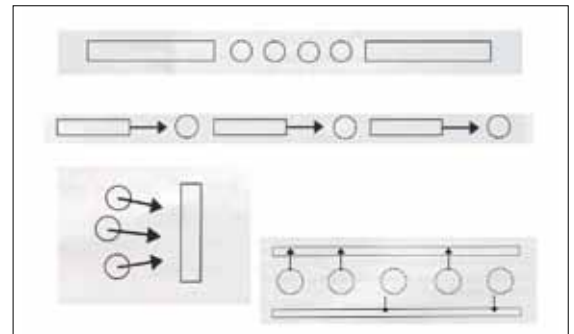
Afbeelding 1.
Een grafische weergave van de vier door Riley besproken methoden, waarbij een rechthoek een grote lijn voorstelt en een cirkel een *casestudy*.

mee ondervinden, dus als docent in Nederland kan je hier wellicht aanleiding in zien om, voor zover dat al niet gebeurde, ook in de onderbouwklassen met de hogere historische vaardigheden aan de slag te gaan. Het tweede verschil tussen het Engelse en Nederlandse curriculum is het nationalistische karakter. In Engeland is dat vele malen zwaarder; zonder al te veel voorzichtigheid kan worden gezegd dat de Engelse geschiedenis er primair is en de internationale geschiedenis secundair. Een gevolg hiervan is bijvoorbeeld ook dat de oudheid er een zeer geringe rol speelt. Los van de vraag hoe wenselijk dit is, loop je in ieder geval tegen een praktisch punt aan: het Nederlandse examen gaat nu eenmaal voor een groot gedeelte over internationale onderwerpen, en je hebt als docent niet de volledige vrijheid om de vaderlandse geschiedenis zo centraal te stellen. Aan de andere kant heb je ook wel enige bewegingsruimte, en kan de Engelse insteek een stimulans zijn om, mocht deze wens er zijn, meer Nederlandse geschiedenis te behandelen.

Leerlijnen

Tot zover de verschillen. Vanwege het nieuwe examen zullen veel van de geschiedenislessen in Nederland gericht moeten zijn op het aanleren van oriëntatiekennis bij de leerlingen, en zoals gezegd, is dat een overeenkomst met Engeland. Er is daar een interessante discussie gaande over hoe je dit nu het beste kunt doen. Meerdere visies staan daarbij tegenover elkaar, maar tegelijk zijn er ook

een gebeurtenis ingaat, hoe verder weg je van het overzicht op de grote lijnen raakt. Maar je onthouden van dergelijke uitvoerige behandelingen betekent weer dat de grote lijnen voor leerlingen leeg, vaag en niet aansprekend zijn. Een overzichtelijke introductie in de discussie wordt gegeven door Michael Riley. Hij schetst eind jaren negentig de vier tot dan toe voornaamste manieren om overzichtskennis te doceren, die alle vier grafisch zijn weergegeven

in afbeelding 1. Allereerst kan je als docent beginnen met het expliciet behandelen van een grote lijn in de geschiedenis, bijvoorbeeld democratisering, om vervolgens meerdere *casestudies* te doen ter illustratie hiervan, en uiteindelijk weer af te sluiten met een behandeling van dezelfde grote lijn. De tweede manier is om eerst een grote lijn te behandelen, en deze te illustreren met een enkele *casestudy*. Vervolgens kan je verder met de volgende grote lijn, en uitwerking daarvan. Op deze manier kan je in korte tijd meerdere grote lijnen behandelen en illustreren, en voorzie je dus steeds iedere grote lijn van één *case*. De derde door Riley genoemde manier is om juist te beginnen met een of meerdere *casestudies*, om pas achteraf expliciet aandacht te hebben voor de grote lijn die deze *cases* illustreren. Ten slotte kan je een langere periode in het teken laten staan van enkele grote thema's die je gaandeweg opbouwt en uitbreidt, door de behandeling van *cases* die leerlingen in staat stellen steeds meer invulling te geven aan die grote lijnen.

Verhalen eerst

Voor de meeste auteurs die zich sindsdien hebben gemengd in de discussie over de *big picture* geldt dat zij een van deze vier algemene leerlijnen betogen en verder uitwerken. Zo zijn er meerdere voorstanders van het beginnen met een of meerdere *casestudies* om pas achteraf de grote lijnen te behandelen. Dale Banham stelt zichzelf schertsend de vraag:

'Als je leerlingen over een overzicht wilt laten beschikken dan zul je daar gericht op moeten doceren'

sommige zaken waar iedereen het over eens is. Zo is het gemeenschappelijke vertrekpunt bij iedere auteur in deze discussie dat leerlingen iets als een overzicht niet krijgen met een bepaalde werkvorm, en dat het ook geen vanzelfsprekend resultaat is van simpelweg de juiste onderwerpen achter elkaar behandelen. Als je leerlingen over een overzicht wilt laten beschikken dan zul je daar gericht op moeten doceren, aan de hand van zorgvuldig uitgedachte leerlijnen, lopend over meerdere jaren. Over hoe dat vervolgens moet gebeuren, bestaat minder consensus. Fundamenteel is daarbij de gekozen verhouding tussen breedte en diepte: hoe dieper je op

‘How on earth can you justify spending eight weeks on King John?’ Hij betoogt vervolgens dat leerlingen verhalen nodig hebben alvorens zij iets kunnen met grotere lijnen, en dat juist de uitvoerige behandeling van een enkele gebeurtenis of een enkel persoon geschikt is om gaandeweg een grote lijn te behandelen. In het geval van *King John*, bij ons bekend als Jan zonder Land, noemt hij bijvoorbeeld de mogelijkheid om hier de grote lijn van monarchie als zodanig aan op te hangen. Banham krijgt bijval van Sarah Gadd die vooral de narratieve component onderstreept: als leerlingen niet eerst in aanraking komen met spannende en gedetailleerde historische verhalen, op een levendige manier gebracht zodat ze zich erin kunnen verplaatsen, dan is er zeggend geen enkele bodem waarop de constructies van de grotere lijnen kan rusten. Nog een variatie op dit thema van het eerst behandelen van *casestudies* en dan pas de grote lijnen, is afkomstig van Ed Brooker. Hij stelt dat we de grotere lijnen niet alleen pas achteraf moeten behandelen, maar tevens door de leerlingen zelf moeten laten reconstrueren. De taak van de docent is de *cases* zodanig te kiezen en te presenteren dat leerlingen naderhand zelf in staat zijn om te bedenken van welke grote lijnen in de geschiedenis sprake is. Ook Nathan Cole en Denise Thompson betogen een leerlijn waarbij algemenere ontwikkelingen in de geschiedenis pas besproken worden nadat leerlingen uitvoerig kennis hebben gemaakt met historische verhalen en

details, maar zij werken dat specifiek uit in de vorm van een driejarig programma. Het volledige eerste jaar bestaat daarin uit het chronologisch doorlopen van belangrijke *cases* uit de sociale geschiedenis, met aan het einde van het jaar een overkoepelende sociaalhistorische vraag. Zelf geven ze als voorbeeld: ‘What makes a society?’ Het gehele tweede jaar bestaat vervolgens uit het chronologisch doorlopen van belangrijke *cases* uit de politieke geschiedenis, om het jaar wederom af te sluiten met een overkoepelende vraag, bijvoorbeeld: ‘Why has England kept its monarchy for so long?’ In het derde jaar is het dan aan de leerlingen zelf om hun focus te bepalen, en te kiezen met welke gebeurtenissen uit de geschiedenis zij zich gaan bezighouden. ►

King John (Jan zonder Land), portret door een onbekende kunstenaar, ca. 1620. Collectie National Portrait Gallery, Londen.

Grote lijnen eerst

Bovenstaande auteurs leggen hun eigen accenten, maar menen allemaal dat het zaak is om leerlingen eerst kennis te laten maken met concrete historische gebeurtenissen en levendige verhalen, om pas daarna expliciet aandacht te hebben voor de grotere lijnen die leerlingen in staat stellen zich in de tijd te oriënteren. Een ander geluid is afkomstig van Ian Dawson. Net als Cole en Thompson onderstreept hij het belang van een thematische behandeling van de geschiedenis. Hij ageert tegen wat hij noemt *sushi-bar history*, waarin de

‘Werkelijk iedere auteur is het eens over de onzinnigheid van het simpelweg chronologisch doorlopen van de belangrijkste gebeurtenissen in de geschiedenis’

geschiedenis chronologisch wordt doorlopen zonder dat er een specifieke thematische lijn is die die gebeurtenissen verbindt, met als resultaat dat de geschiedenis voor leerlingen bestaat uit een reeks losse, op zichzelfstaande gebeurtenissen. Hij geeft hier echter een andere driejarige uitwerking aan dan Cole en Thompson. Daar waar zij per jaar een groot thema behandelen en deze vervolgens chronologisch doorlopen, wil Dawson per jaar een grotere periode behandelen en deze vervol-

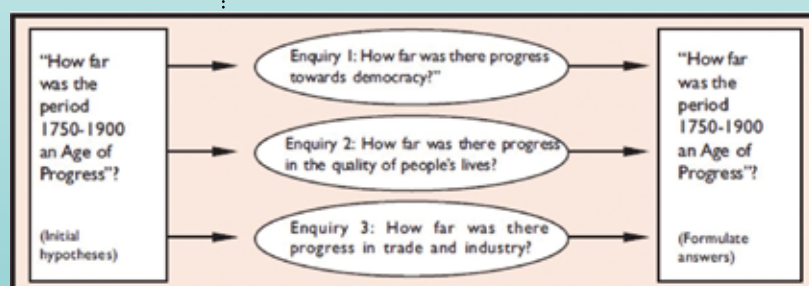
gens thematisch doorlopen. In het eerste jaar wordt dan alles tot en met de middeleeuwen behandeld, waarbij er eerst alleen aandacht is voor de politieke geschiedenis van deze grote periode, vervolgens voor de religieuze, en dan voor de sociale geschiedenis. In het tweede jaar gebeurt dan exact hetzelfde, maar dan voor de periode tussen 1500 en 1900, en in het derde jaar wederom dezelfde thematische behandeling van de twintigste eeuw. Een belangrijk verschil met Cole en Thompson is tevens dat Dawson de behandeling van zowel thema's als periodes niet alleen laat eindigen met grote vragen en lijnen, maar dat hij ook belang ziet in het steeds introduceren van de grotere lijnen alvorens naar *cases* te gaan kijken. Zie afbeelding 2 voor een schematische weergave van het programma van Dawson. Dit element van het beginnen met grote lijnen en het pas daarna behandelen van allerlei *cases* ter illustratie, wordt verder uitgewerkt door Steven Barnes. Ten opzichte van Dawson neemt hij kleinere periodes als organisatie-eenheid, maar ook hij meent dat het belangrijk is zowel vooraf als achteraf overkoepelende vragen en grotere lijnen te behandelen. Hij werkt een voorbeeld uit voor de periode van 1750 tot 1900, waarbij hij leerlingen vooraf laat nadenken over het thema 'vooruitgang', wat dat is op het gebied van politiek, omgangsvormen, economie en technologie, en laat ze een hypothese opstellen in hoeverre zij denken dat hiervan sprake is in deze periode. Daarna pas wordt het daadwerkelijke verloop van de geschiedenis in deze periode behandeld, waarbij leerlingen achtereenvolgens onderzoek doen naar de verschillende thema's. Uiteindelijk komen ze dan terug op de oorspronkelijke hypothesen, en moeten ze bepalen in hoeverre er in die 150 jaar sprake was van vooruitgang. Zie afbeelding 3 voor een schematische weergave van het programma van Barnes.

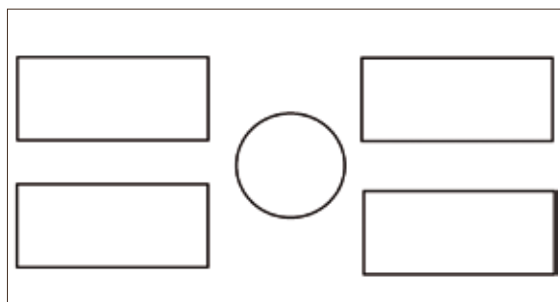
Weer een andere suggestie is van Rick Rogers. Hij combineert in feite het idee van Banham, die juist de uitvoerige behandeling van een enkele *case* geschikt acht om grote lijnen mee te schetsen, met de overtuiging dat die grote lijnen wel behandeld moeten worden alvorens er naar die *case* gekeken wordt. Daarnaast acht hij de behandeling van een enkele *case* geschikt om tegelijk meerdere grotere lijnen te illustreren. Rogers geeft het voorbeeld van een lessenserie die in het geheel draait om de *Magna Carta*, maar waarin wel de algemene

Rechts: Afbeelding 2. Een schematische weergave van het driejarige programma zoals beschreven door Dawson.

Onder: Afbeelding 3. Een schematische weergave van de behandeling van een periode zoals beschreven door Barnes.

Stories/Themes	Year 7 To c.1540	Year 8 c.1500-c.1900	Year 9 Since c.1900
	Introduction to Key Stage 3 course. Vocabulary and sense of period activities	Introduction to Year 8 History. Vocabulary and sense of period activities	Introduction to Year 9 History. Vocabulary and sense of period activities
Empires	Did the Romans do more harm than good?	Why were so many American cultures destroyed? Is why weren't the British Isles ever unified?	Why do people still argue about the impact of the British Empire?
Warfare and unity	Is why did the English rebel against the Normans? Is why couldn't the English kings conquer Britain?	Is how have wars changed since 1000? Is why did Charles I quarrel with parliament? Is when did the monarchy lose its power?	Why was the 20 th century so full of wars?
Power and citizenship	Is how. Magna Carta really so significant? Is why was London in flames in 1381?	Is why did Charles I quarrel with parliament? Is when did the monarchy lose its power?	Did violence do more to win the vote than peaceful campaigns?
Religion and human rights	Is why did so many people visit Canterbury in the Middle Ages? Is why did Henry VIII close the monasteries?	Why did religion cause so many wars?	Has the struggle for human rights been successful?
Social life	Is why did you rather have lived in the 13 th century than the 15 th century? Is why did Henry VIII close the monasteries?	When was the best time to be alive, 1000-1900?	Is why have living standards risen so quickly since 1900? Is ... but have they risen for everyone?
Conclusions	Who were the most significant people and events you studied this year? How do this year's topics fit into the wider patterns of history?	What were the most significant people and events you studied this year? How do this year's topics fit into the wider patterns of history?	What were the most significant people and events you studied this year and in Key Stage 3? How do this year's topics fit into the wider patterns of history?

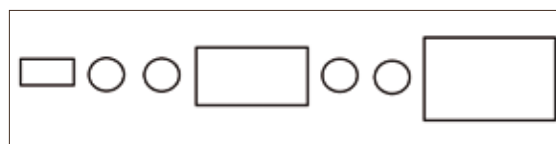
	WHAT'S THE STORY? What happened before and after Magna Carta?	CRIME AND PUNISHMENT? What did Magna Carta have to do with getting a fair trial?	WHO'S THE BOSS? What did Magna Carta have to do with running the country?
Before 1066	No charters needed. It was well understood and widely accepted what the king could and could not do.	All laws come from God and are explained by the King. Who resolves the various arguments.	Kings were restricted by custom and cooperated with their barons.
1066-1215	A French King and barons took over the position of power. Henry I gave a coronation charter to the people which did not contain much to limit the king's power.	Most new laws are passed to help the King and they are a very popular form of punishment. Some people are tried by a jury.	Kings were Kings of a territory which they controlled with an enormous amount of power through their barons.
1215-1500	Magna Carta was passed in 1215. It was revised several times in the next 100 years. In 1369, the articles of the Magna Carta became law.	The Law is not made by the king and most men can claim protection under the law, even from the King.	Magna Carta is a written record of things that Kings were not allowed to do. It almost became our constitution.
1500-1837	Kings and Queens tried to ignore Magna Carta. Their enemies tried to use it. What people thought it said became more important than what it said.	Ideas about what Magna Carta says play a major role in developing rules about evidence and fairness today.	Parliament was to limit the monarch's power and save the rights of Magna Carta. Law passed both as the Bill of Rights in 1689 give Parliament more power than the monarch.

historische thema's van burgerrechten en machtsverdeling over de periode 500 tot 1837 worden behandeld. De lessenserie begint dus met een schets van deze thema's, en daarna een introductie van het onderwerp *Magna Carta*, en bestaat vervolgens uit het verkennen van macht en rechtspraak voorafgaand aan en in aanloop naar de *Magna Carta*, ten tijde van de *Magna Carta* en naar aanleiding van de *Magna Carta*. Door een enkele belangrijke gebeurtenis als uitgangspunt te nemen, en de aanloop, het verloop en de doorwerking ervan te bestuderen, zien leerlingen hoe de grotere lijnen zich hebben ontwikkeld, hoe ze zijn beïnvloed en hoe ze zich verhouden tot concrete gebeurtenissen. Zie afbeelding 4 en 5 voor een schematische weergave van het programma van Rogers.

Raamwerk

Ten slotte is er ook nog de positie van Jonathan Howson. Hij betoogt dat je niet moet starten met *cases* en ook niet zozeer met de schets van een enkele grote lijn, maar dat je leerlingen eerst moet voorzien van een raamwerk. Dit raamwerk beslaat weliswaar de hele geschiedenis, maar is in eerste instantie nog zeer algemeen. In feite gaat het dus om de introductie van de meest algemene, grootste lijnen in de geschiedenis. Vervolgens moet het onderwijs er dan op gericht zijn om, door

middel van de behandeling van goed gekozen *cases*, dit raamwerk steeds verder uit te breiden en in te vullen. Bij de behandeling van historische gebeurtenissen moet dan voortdurend worden teruggekeerd bij het raamwerk, om dit raamwerk vervolgens te verfijnen en daarna weer verder te gaan met historische gebeurtenissen. In feite betreft het hier een specifieke uitwerking van het spiraalcurriculum van Bruner. Zie afbeelding 6 voor een grafische weergave van het idee van Howson.

We kunnen concluderen dat er vele verschillende, en tegenstrijdige, ideeën zijn over hoe de geschiedenislessen over de jaren heen ingericht moeten worden, zodanig dat leerlingen aan het einde beschikken over oriëntatiekennis. De besproken methoden lijken allen hun successen te hebben, en het is dus aan de docent om een methode te kiezen die past bij zijn of haar eigen stijl, voorkeuren en leerlingen. Zoals eerder gezegd zijn er echter ook bindende elementen, zaken waarover iedere auteur het eens is. Eerder werd er gesproken over het gemeenschappelijke vertrekpunt dat oriëntatiekennis niet het resultaat zal zijn van

Linksboven:
Afbeelding 4.
De methode van Rogers, weergegeven op de manier van Riley in afbeelding 1.

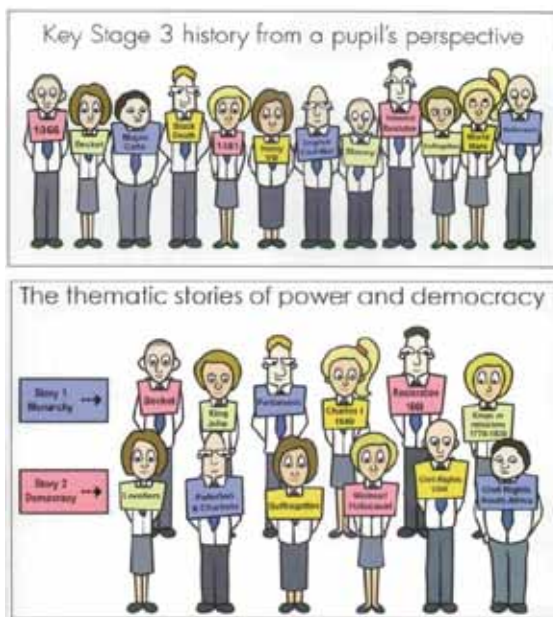
Linksonder:
Afbeelding 5.
Een schematische weergave van de methode van Rogers.

Rechts:
Afbeelding 6.
De methode van Howson, weergegeven op de manier van Riley in afbeelding 1.

Magna Carta, 1215.
British Library.

Afbeelding 7.
Illustraties van
Dawson over hoe
het niet moet
(boven), wat alle
andere auteurs met
hem eens zijn, en
hoe het wat hem
betreft dan wel
moet (onder).

een enkele werkvorm, of dat het als vanzelf ontstaat, maar dat het slechts zal volgen op goed uitgedachte leerlijnen. Aan deze consensus moeten wij nu een nieuw element toevoegen: werkelijk iedere auteur is het eens over de onzinnigheid van een leerlijn die bestaat uit het simpelweg chronologisch doorlopen van de belangrijkste gebeurtenissen in de geschiedenis. Toegepast op de Nederlandse situatie betekent dit dat beginnen met tijdvak 1 en drie jaar later eindigen met tijdvak 10, waarbij je tijdvakken niet voorziet van een thematische indeling, maar steeds zowel politiek, als economie, als religie, als cultuur door elkaar behandelt, door iedere auteur zou worden afgekeurd. In de woorden van Dawson: ‘There is little chance of pupils attaining a coherent big picture of the past when the topics they study have only the thread of chronological order to hold them together.’¹ ‘[It’s] unlikely to be successful because the sequence has no internal logic to help pupils sort out a story.’² Zie afbeelding 7 voor een grafische weergave.

Dit is een constatering van belang: de methodes waar de meeste geschiedenisdocenten mee werken zijn nu juist precies op deze manier gestructureerd, en veel docenten zullen dan ook geneigd zijn hun lessen juist wel op deze manier in te delen. Laten we dat onszelf aantrekken wanneer we inderdaad willen dat onze leerlingen op hun eindexamen zich kunnen oriënteren in de tijd. In hoeverre zij daartoe in staat zullen zijn, zal namelijk voor een belangrijk deel afhangen van de mate waarin hun docent aan de slag is gegaan met een eigen structurering van zijn of haar leerlijnen. ■

► Dawson 2008: 14.
► Dawson 2004: 18.

Literatuur

- Dale Banham, ‘The return of King John: using depth to strengthen overview in the teaching of political change’, *Teaching History* 99 (The Historical Association, 2000, pp. 22-31).
- Steven Barnes, ‘Revealing the big picture: patterns, shapes and images at Key Stage 3’, *Teaching History* 107 (The Historical Association, 2002, pp. 6-12).
- Ed Brooker, ‘Telling tales: developing students’ own thematic and synoptic understandings at Key Stage 3’, *Teaching History* 136 (The Historical Association, 2009, pp. 45-52).
- Nathan Cole & Denise Thompson, ‘Less time, more thought: coping with the challenges of the two-year Key Stage 3’, *Teaching History* 121 (The Historical Association, 2005, pp. 38-43).
- Ian Dawson, ‘Time for chronology? Ideas for developing chronological understanding’, *Teaching History* 117 (The Historical Association, 2004, pp. 14-24).
- Ian Dawson, ‘Thinking across time: planning and teaching the story of power and democracy at Key Stage 3’, *Teaching History* 130 (The Historical Association, 2008, pp. 14-21).
- Sarah Gadd, ‘Building memory and meaning: supporting Year 8 in shaping their own big narratives’, *Teaching History* 136 (The Historical Association, 2009, pp. 34-41).
- Jonathan Howson, ‘Is it the Tuarts and then the Studors or the other way round? The importance of developing a usable big picture of the past’, *Teaching History* 127 (The Historical Association, 2007, pp. 40-47).
- Jonathan Howson, ‘Potential and pitfalls in teaching ‘big pictures’ of the past’, *Teaching History* 136 (The Historical Association, 2009, pp. 24-33).
- Michael Riley, ‘Big stories and big pictures: making outlines and overviews interesting’, *Teaching History* 88 (The Historical Association, 1997, pp. 20-22).
- Rick Rogers, ‘Raising the bar: developing meaningful historical consciousness at Key Stage 3’, *Teaching History* 133 (The Historical Association, 2008, pp. 24-30).

Verder lezen

Het tijdschrift *Teaching History* verschijnt zo’n vijf keer per jaar. Naast zo nu en dan een artikel over oriëntatiekennis, bevat het artikelen over allerlei thema’s binnen het Engelse geschiedenisonderwijs.

Eén prijs is te weinig

De NTR en het Rijksmuseum organiseren dit jaar de verkiezing van de beste geschiedenisleraar 2014. De winnaar wordt bekendgemaakt tijdens de Nacht van de Geschiedenis in oktober. Het kiezen van de beste geschiedenisleraar is een novum. We kennen wel de verkiezing van de beste leraar van het jaar. Jan Willem van den Bos van het Jan van Egmond Lyceum in Purmerend sleepte vorig jaar deze titel in de categorie voortgezet onderwijs in de wacht. Laat Jan Willem nu toevallig geschiedenisdocent zijn. Simpel gezegd weten we dus al wie de beste geschiedenisleraar in het voortgezet onderwijs is. Begrijpelijk dat de NTR en het Rijksmuseum hem in de jury gevraagd hebben voor 2014. Maar zo gemakkelijk kunnen we ons er niet vanaf maken. We hebben nu een nieuw jaar. En het onderwijs is allesbehalve statisch. Docenten groeien en ontwikkelen zich. Waar zit het grote talent in 2014? Er zijn trouwens collega's die deze hele verkiezing maar zozo vinden. Deze overweging kan voortkomen uit jaloezie, gemakzucht, misplaatste gevoelens van minder waard te zijn of gebrek aan zin en tijd om mee te doen. Wanneer iemand bedoelt te zeggen dat elke verkiezing zijn beperkingen heeft, kan ik daar weinig tegenin brengen. Maar laten we ons niet verliezen in op zichzelf beschouwd zinnige vragen als wie meldt wie aan, hoe wordt er geselecteerd uit de ogenschijnlijk willekeurig tot stand gekomen lijst van genomineerden. Want dan laten we een prachtkans liggen waarmee we het belang van ons prachtige vak niet alleen kunnen onderschrijven, maar ook kunnen propageren. Het valt me namelijk op hoe groot de betrokkenheid van de samenleving en ouders bij het onderwijs is. Zij hebben veel belang bij goed onderwijs. Onze leerlingen natuurlijk ook. Omdat ik zelf in de jury zit, kan ik vertellen dat uit de meer dan honderd aanmeldingen op grond van criteria een lijst van twintig voorkeurskandidaten geselecteerd is.

Maar wat maakt een leerkracht nu een goede docent, zo u wilt een toptalent? Ik heb genoten van de antwoorden en omschrijvingen van de leerlingen die hun favoriete docent voordragen. Ik kan u zeggen dat de

leerlingen niet gaan voor een popie-jopie of voor de docent die veel met *YouTube*-filmpjes en smartphones werkt. En al helemaal niet voor de docent bij wie er ongebreidelde vrijheid (of chaos) is.

Onze leerlingen gaan voor docenten die een persoonlijke band met hen weten te scheppen. Leerlingen waarderen het als het om hén gaat. Ook het omgaan met anders begaafde én excellentie leerlingen scoort hoog. In datzelfde rijtje staat vakbekwaamheid – 'je leert er veel' – en aansluiten bij de belevingswereld van de leerling, wat wezenlijk anders is dan er bij blijven staan. Techniek gebruiken is prachtig en nodig,

'Leerlingen gaan voor docenten die een persoonlijke band met hen weten te scheppen'

maar het gaat om de persoonlijke benadering waarbij op een vreugdevolle manier geleerd en gevormd wordt. Het zal duidelijk zijn dat één prijs te weinig is om zo veel enthousiaste en gave collega's te belonen. ■

Ton van der Schans

is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Vrede vs. onvrede

Edith van Gameren
gaf geschiedenisles
in het voortgezet
onderwijs en is
educatief auteur
voor geschiedenis-
methodes.

Het is dit jaar niet alleen 100 jaar geleden dat de Eerste Wereldoorlog begon, het is ook 95 jaar geleden dat de handtekeningen werden gezet onder het Verdrag van Versailles. Nu is de Eerste Wereldoorlog op zichzelf al een rijke bron van noodlottige historische processen, tragische trivialiteiten en onthutsende getallen, het Verdrag van Versailles is een ware kers op de taart van hoe-het-niet-moet.

Historisch interessant en verplichte kost voor elke geschiedenisleerling. Maar ook nog eens nuttig voor het dagelijks leven, eenvoudig te vertalen naar het individu van hier en nu. Want iedereen raakt weleens in een conflict. Een kleine ruzie met de BFF. Gedoe met de manager op het werk. Onenigheid met pap en mam. Als docent of mentor moet je vaak kleine vredesverdragen tot stand brengen. Vrede sluiten is een belangrijke levensvaardigheid. Het is nuttig om Versailles in zo'n situatie in gedachten te houden. Misschien is het op het

'Vrede sluiten is een belangrijke levensvaardigheid'

wereldtoneel vaak lastig om lessen uit de geschiedenis toe te passen, je kunt het op zijn minst in het klein proberen.

Om te beginnen de *Alleinschuld*. Hoe zeer je ook overtuigd bent dat de ander het gedaan heeft: deel de schuld. De uitspraak 'waar er twee vechten hebben er twee schuld' is echt niet in elke situatie waar, maar wel vaak. Dan de rekening. Wie draait op voor wat er kapotgemaakt is? Of het nu om materiële of immateriële vernieling gaat, als de herstelbetaling te groot of oneerlijk is, blijft de rekening liggen.

Het Verdrag van Versailles wordt ook wel de Vrede van Versailles genoemd. Wat mij betreft zou Onvrede van Versailles een beter alternatief zijn. Om echt vrede te sluiten, moeten beide partijen bereid zijn het hoofd te buigen en hun aandeel te erkennen, faire afspraken te maken en er een streep onder te zetten. Nooit werd dat beter duidelijk dan in 1919. Een vernedering zal leiden tot een nieuwe oorlog. De vernederde *strikes back*. En al voel je je even de onbetwiste overwinnaar en is aan je wraakgevoelens maximaal tegemoetgekomen: het levert geen vrede op maar onvrede. ■

Wilde natuur in Flevoland

In museum Nieuw Land in Lelystad is de familietentoonstelling *Wildernis* te zien, over de wilde natuur in Flevoland vanaf de ijstijd tot nu. Te zien zijn prehistorische fossielen, een uniek levensecht model van een sabertandtijger, beeldmateriaal van de film *De Nieuwe Wildernis* en de opgezette 'wolf van Luttelgeest'.

In de tentoonstelling kan de bezoeker de dieren uit de 'Oude Wildernis' van heel dichtbij bekijken, van groot tot heel klein. Naast een aantal opgezette dieren zijn er ook veel indrukwekkende prehistorische fossielen. Zo zijn er diverse schedels, bijvoorbeeld die van een (baby)mammoet. Ook zijn er slag tanden, dijbenen, kaken en gewei. Er is ook aandacht voor de hedendaagse wildernis. Dit onderdeel is tot stand gekomen in samenwerking met de makers van de succesvolle film *De Nieuwe Wildernis*.

Nieuw Land is het museum, archief en studiecencentrum over de (ontstaans-) geschiedenis van de grootste polder ter wereld: Flevoland. Meer informatie is te vinden op www.nieuwlanderfgoed.nl.

Reistips van docenten

12.650 ton nazi-beton

In de General-Pape-Strasse in Berlijn, niet ver van vliegveld Tempelhof, staat een veertien meter hoog blok beton dat niet minder dan 12.650 ton weegt. Men heeft er in 1941 een half jaar over gedaan om het te storten. Je zou er zomaar onachtzaam aan voorbijlopen. Beton is tegenwoordig immers niet bijzonder. De Berlijners zelf hebben ook lang niet geweten waar het voor diende, maar het is nu een historisch monument geworden dat van april tot en met oktober vanaf een uitzichtplateau te bezichtigen is. Het gaat niet om het beton zelf, maar om de fantasie die erbij nodig is en die het zo indrukwekkend maakt.

Deze kolos was slechts het voetstuk van één van de twee zuilen van 117 meter hoog die aan het begin van de noord-zuid-as hadden moeten komen na de eindoverwinning van nazi-Duitsland in de Tweede Wereldoorlog. Albert Speer was de architect van dit plan. Kijkend naar de toren moet men zich voorstellen dat er een eind verderop nog zo'n toren van 117 meter hoog staat en dat dit het begin is van een brede weg dwars door de stad. Alle huizen in een strook van zeker anderhalve kilometer breed zouden afgebroken zijn voor deze noord-zuid-as die uit moest komen bij de Grote Hal van het Volk. Die zou vlak naast de Rijksdag komen en hoger worden dan de Eiffeltoren. Er zouden 180.000 mensen in passen. Als je er even de tijd voor neemt, wordt hier de megalomanie van het Derde Rijk heel goed duidelijk. Maar Duitsland heeft de oorlog verloren en de noord-zuid-as kwam er niet. Zo gaat dat. **Koen Hubers** is docent aan het St-Gregorius College in Utrecht.

Wat is uw mooiste historische plek?

Deel het met uw collega's! Stuur uw reistips naar redactie@vginkleio.nl.

Oudste telescoop gevonden

Bij opgravingen op de plaats van een oude Delftse gracht is een telescoopje gevonden dat volgens experts van Museum Boerhaave in de eerste helft van de zeventiende eeuw is gemaakt. Dat maakt het het oudste kijkertje dat in Nederland bewaard is gebleven. De twee oudste kijkers in ons land zouden gebouwd zijn in 1669 en 1683 – de laatste door Christiaan Huygens. Beide zijn te zien in Museum Boerhaave. De nu gevonden telescoop is aanzienlijk ouder. Het kijkertje is klein en werd aanvankelijk aangezien voor een kogelhuls. Na restauratie doet het telescoopje het weer. De kijker krijgt een plek in museum Het Prinsenhof in Delft.

Tijdvakken-rondleiding in RMO

Het Rijksmuseum van Oudheden start in het schooljaar 2014-2015 met Tijdvakken-rondleidingen bij het centraal examen Geschiedenis 'nieuwe stijl' voor havo en vwo. Aan bod komen de tijdvakken *jagers en boeren*, *Grieken en Romeinen*, *monniken en ridders* en *steden en staten*. Door de lesstof in de rondleidingen te koppelen aan verhalen over de museumcollectie, leren de leerlingen de kenmerkende aspecten van elk tijdvak herkennen en begrijpen. Voor docenten is er op maandag 29 september 2014 opnieuw een Tijdvakken-studiedag, georganiseerd in samenwerking met de VGN. Kosten: 40 euro, inclusief toegang tot het museum. Aanmelden kan via www.rmo.nl/tijdvakkenlezingen.

Mannen door vrouwen

De zomertentoonstelling van het Stedelijk Museum Zwolle 2014 heet *Mannen door vrouwen, vijf eeuwen kunst*. In deze tentoonstelling wordt werk van kunstenaressen getoond waarin mannen een hoofdrol spelen, bekende en minder bekende kunstenaressen uit de periode van de zestiende eeuw tot nu naast elkaar, met als thema: de man. Het onderzoek van het Stedelijk Museum Zwolle heeft een aantal interessante uitkomsten opgeleverd. Bepaalde rollen of typen mannen worden al vanaf de zestiende of zeventiende eeuw door vrouwen verbeeld, zoals de drinker en portretten van vrienden. Later kwamen er de partners en vaderfiguren bij. Alleen de manier waarop ze in beeld gebracht worden, is veranderd in de loop van de tijd. Andere kanten van de man zijn pas de laatste decennia verbeeld. En dat maakt de tentoonstelling leuk en afwisselend, maar soms ook confronterend. *De tentoonstelling is te zien tot 21 september 2014 in het Stedelijk Museum Zwolle.*

Nationale finale iWatzkebur?

In april vond de finale plaats van de vijfde editie van iWatzkebur?, het landelijke geschiedenistoernooi voor vwo-scholen. Uit alle hoeken van het land kwamen zeventien teams naar Assen, om daar in de grote zaal van het Drents Museum de eer van hun school te verdedigen.

Twee rondes waren er nodig om duidelijk te maken dat het Utrechts Stedelijk Gymnasium met de wisselbeker naar huis mocht gaan. Op de tweede plaats eindigde scholengemeenschap Liudger uit Drachten en plaats drie was voor het Stedelijk Gymnasium Nijmegen.

Het was een gezellige maar zeker ook spannende finale, die tot in de puntjes verzorgd was door scholengemeenschap Vincent van Gogh uit Assen. De samenstelling en de presentatie van de vragenlijst was ook dit jaar in handen van de bedenkers van de quiz. De organisatie ziet uit naar het volgend schooljaar, als ongetwijfeld weer meer scholen aan het toernooi meedoen.

Studiemiddag in het Rijks

In het Rijksmuseum kunt u op 16 september een studiemiddag bijwonen rond de historische context De Republiek (1515-1648). De middag start met een college in het auditorium van het Rijksmuseum. Conservator geschiedenis en voormalig geschiedenisleraar Jeroen van der Vliet vertelt over de Republiek aan de hand van voorbeelden uit de collectie. Deze én andere objecten ziet u terug tijdens een aansluitende rondleiding. De middag eindigt met een netwerkborrel. Aanmelden kan via de website van het Rijksmuseum: www.rijksmuseum.nl.

De zielenvisserij, schilderij van Adriaen Pietersz. van de Venne, 1614. Collectie Rijksmuseum.

HistoCrypto

Wat hebben deze schilderijen met elkaar gemeen?

1. Pablo Picasso – Le pigeon aux petits pois (1911)

2. Claude Monet – Charing Cross Bridge (1901)

3. Rembrandt van Rijn – Christus in de storm op het meer van Galilea (1633)

4. Johannes Vermeer – Het concert (ca. 1664)

Stuur uw antwoord voor 28 augustus naar redactie@vgnkleio.nl. Inzenden kan ook via de website

www.vgnkleio.nl/kleio. Het antwoord op de HistoCrypto uit Kleio 3 was: de invasie van de Varkensbaai in 1961.

De winnaar is Hans Jolink uit Gaanderen. Hij wint een boekenbon van 20 euro. Van harte gefeliciteerd!

De 19e eeuw

Politieke stromingen in Europa en de koloniën

Geschiedenisdag, vrijdag 31 oktober 2014

Hermannsdenkmal, Teutoburgerwoud. Foto: Lafelau

Een dagvullend programma met keynotes, workshops, lezingen en een uitgeversmarkt met de nieuwste lesmethodes.

Locatie: Rijksmuseum Volkenkunde, Leiden

Keynotes: Prof. dr. Henk te Velde en Prof. dr. Gert Oostindie

Voor meer informatie en aanmelding: www.iclon.nl/geschiedenisdag

Universiteit
Leiden

ICLON

Bij ons leer je de wereld kennen

FOTO: DIEDERIK SCHIEBERGEN | PUBL

Seminar

LESGEVEN OVER WOII EN DE HOLOCAUST

Van 26 december 2014 tot 4 januari 2015 organiseert CIDI in samenwerking met de *International School of Holocaust Studies* van *Yad Vashem* in Jeruzalem een seminar voor docenten middelbaar onderwijs die les geven over de Sjoa en WOII.

Geïnteresseerd?

Bel voor meer informatie met CIDI: 070-364 68 62.

Of kijk op www.platformeducatiewo2.nl of www.cidi.nl

Aanmelden kan tot 20 oktober